

BAROKOWE ORGANY Z XVIII WIEKU NA TERENIE DIECEZJI WARMIŃSKIEJ

Treść: Wstęp. — I. Organy w kościele parafialnym św. Bartłomieja w Pasłęku. — II. Organy w kościele ojców jezuitów w Świętej Lipce. — III. Organy w kościele parafialnym św. Trójcy w Młynarach. Zakończenie. *Zusammenfassung.*

WSTĘP

Sztukę budowy organów na terenie diecezji warmińskiej znano już w XIV wieku¹. Pierwotnie te instrumenty muzyczne nie odpowiadały jednak pojęciu organów dzisiejszych. Były to najczęściej pozytywowy o kilkudziesięciu piszczałkach i tyłuż klawiszach². Rozkwit budownictwa organowego na tych terenach przypada dopiero na wiek XVII i XVIII. Dynamika, rozmach i bogactwo efektów właściwych dla epoki baroku dały się zauważyć również i na tym polu. Wszystko bowiem, co stanowiło wyraz manifestacji uczuć religijnych, skłaniało gospodarzy ówczesnych do usuwania z kościoła starych, „skromnych organów” i na ich miejsce budowy nowych, wielkich odpowiadających gustom i potrzebom czasu.

Organy z tego okresu, zwłaszcza o wiatrownicach suwakowych³ i trakturze mechanicznej, do dziś są niezastąpione. Odznaczają się one wyjątkową prostotą, nieskomplikowaną budową, sprawną repetycją, mo-

¹ Archiwum Parafialne we Fromborku (= APF). Dokumentacja Katedry, organy t. 4. Dane historyczne (odpisy akt) dotyczą istniejących już wówczas instrumentów w następujących miejscowościach: Malbork — organy z 1361 r., wzmiankowane w diariuszu kościoła Mariackiego na zamku. Kwidzyn — organy z 1364 r., wzmiankowane na karcie obwolutowej M. Praetorius: *Syntagmatis Musici Tomus Secundus de Organographia*. Wolfenbüttel 1619. (Egzemplarz ten przechowywano niegdyś w bibliotece miejskiej w Elblągu). Autor ręcznie napisanej dyspozycji organów w 1626 r. zaznaczył, że są to trzecie organy od 1364 r. „Und ist dieses nunmehr seid anno 1364 die dritte Orgel in der Domkirche (und es stand die erste Orgel auf dem Hohen Chore an der Seite gegen Mittag) wie jetzo noch zu sehen”. Frombork — organy z 1380 r., wzmiankowane w protokole wizytacyjnym stwierdzającym, że już w tym czasie katedra fromborska posiadała organy umieszczone na chórze. Ślady tego chóru (empory) widoczne są do dziś nad wejściem bocznym (od strony nawy północnej) do zakrystii. Bartoszyce — organy z 1395 r., odkryte przez E. Renkewitza w 1930 r. na strychu kościoła i zabezpieczone, w czasie ostatniej wojny uległy zniszczeniu. Na temat ich rekonstrukcji por. K. Bormann: *Die Gethische Orgel von Bartenstein vom Jahr 1395. Ars Organi* 1966 s. 1009.

² K. Bormann, jw. s. 993 n.: „Bei den «Preussen — Chronisten» Kaspar Henneberger (1647—1687) finden wir die Notiz, es habe 1361 ein «schwarzer Mönch» in Thorn die erste Orgel mit 24 (Prospekt) — Pfeifen gebaut «und war ein gross Sagen davon in diesem Lande» (in Bernh. Kothes *Kleiner Orgelbaulehre*. Leobschütz 1911 S. 6, sind 22 Tasten mit der Jahreszahl 1350 angegeben). Behnisch berichtet nach der Quelle Lucas David VI 156, die erste Orgel im Ordensland habe der Hochmeister Ludolph König (1324—1345) in Thorn in Auftrag gegeben — mit 22 Pfeifen”.

³ Obok wiatrownic suwakowych w użyciu były także wiatrownice klapowe o kanałach tonowych i stożkowe o kanałach rejestrowych.

żliwością szybkiej zmiany registrów i łączenia ze sobą poszczególnych głosów. Zdecydowanie przewyższają wszystkie inne instrumenty, zarówno o wiatrownicach tonowych jak i registrowych, dając przejrzysty obraz polifonicznej muzyki organowej. Brzmienie ich jest bezsprzecznie najbardziej szlachetne, czyste i spokojne ⁴.

Na terenie diecezji warmińskiej, obok organów fromborskich, dzieła D. Nitrowskiego z 1683 r.⁵, organów węgorzewskich J. Thiela z 1648 r. i bartoszyckich J. Wernera z 1653 r.⁶, na uwagę zasługują osiemnastowieczne barokowe organy: w Pasłęku, Świętej Lipce i Młynarach. Choć nie zachowały się one w oryginalnym stanie, a pod pewnym względem utraciły dużo z pierwotnego piękna na skutek wielokrotnych rekonstrukcji i niekorzystnych zmian⁷, szczególnie pod względem dyspozycji głosów, to jednak zaliczyć trzeba je do najcenniejszych dzieł sztuki i techniki ówczesnej doby.

Celem niniejszej pracy jest zapoznanie z historią i stanem pierwotnym tych organów, co w przyszłości może się przyczynić do właściwej ich rekonstrukcji i przywrócić im dawną wartość artystyczną barokowego brzmienia.

I. ORGANY W KOŚCIELE PARAFIALNYM ŚW. BARTŁOMIEJA W PASŁĘKU

Wiadomości o pierwotnych organach w kościele pasłęckim są bardzo skąpe. Najstarsze, lakoniczne wzmianki, pochodzące z końca XIII w. dotyczą istniejących już wówczas, bliżej nie określonych organów, które po

⁴ Każde otwarcie i zamknięcie wentyla grającego, przez naciśnięcie klawisza, stwarza pewnego rodzaju perturbacje spowodowane przez nagły ruch i uderzenie powietrza w piszczałkę. W wiatrownicach suwakowych perturbacje te najmniej są dostrzegalne. Łagodzi je masa powietrza, które wypełniając kanał tonowy staje się równocześnie w jakimś sensie amortyzatorem między piszczałką a wentylem.

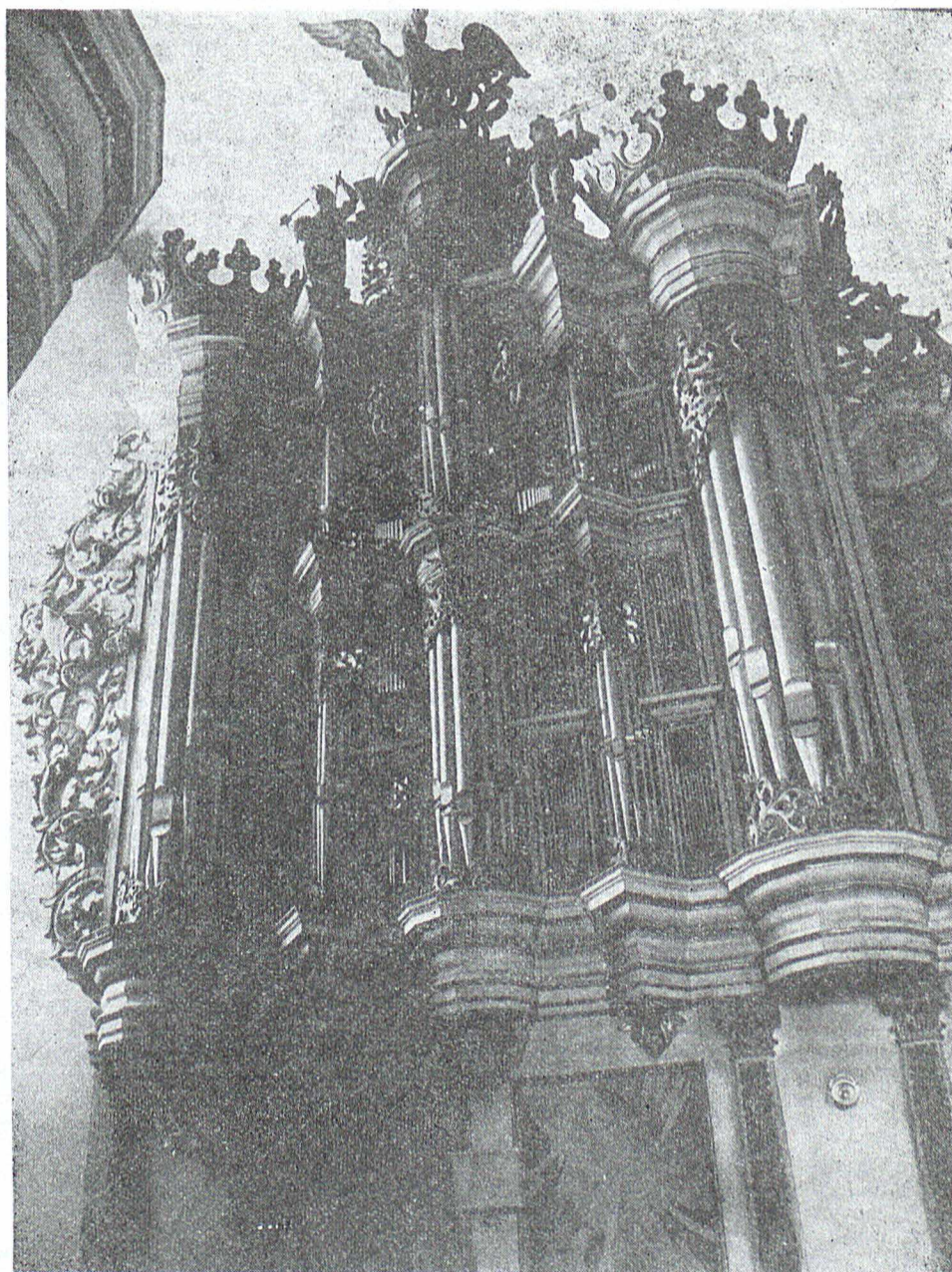
To samo należy powiedzieć o trakturze. Chociaż pod tym względem zdania są podzielone, wybór traktury jest sprawą dyskusyjną, to jednak stwierdzić należy, że traktura mechaniczna będąca w wyłącznym użyciu do połowy XIX w., zdecydowanie przewyższa nawet system elektromagnetyczny, czyniąc grającego bezpośrednim twórcą dźwięku.

W ostatnich latach na Zachodzie coraz częściej spotyka się trakturę mechaniczną z zastosowaniem elektromagnesów do registratury i połączeń. W ten sposób osiągnięto możliwość szybkiej zmiany registrów i pokonano opór mechaniki, co sprawiło trudność organistom zwłaszcza przy połączeniu kilku manualów.

⁵ Por. ks. J. Sianko: Barokowe organy w katedrze fromborskiej. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 1970 nr 1, s. 171 n.

⁶ Organy bartoszyckie, dzieło J. Wernera z Elbląga, uważane za klejnot miasta otrzymały nazwę „pięknych organów”. Miały one 37 głosów. Ponadto zdobyły je liczne rzeźby ruchome: dwie gwiazdy z dzwonekami, dwa anioły z trąbami, jeden anioł grający na werblach, orzeł z ruchomymi skrzydłami, dwa anioły ze skrzypcami, jeden anioł z lutnią, jeden anioł z krzywym rogiem i tremolo słowik. Aczkolwiek zniszczenia ostatniej wojny światowej dotknęły całości, to jednak zasadniczą część tych organów — pięć wiatrownic suwakowych — zachowała się i do dziś leży na strychu kościoła. Wiatrownice te nie są kompletne; widać na nich poważne uszkodzenia — zwłaszcza w relaisach; mimo to przedstawiają one wielką wartość jako dzieło techniki i z powodzeniem mogą być wykorzystane przy ewentualnej rekonstrukcji organów. Należałoby je zinwentaryzować i starannie zabezpieczyć.

⁷ Zwłaszcza w XIX w. i pierwszej połowie XX w., z chwilą wynalezienia wiatrownic pneumatycznych (woreczkowo-wentylowych i membranowych) oraz traktury pneumatycznej (system, którego dziś zupełnie nie bierze się pod uwagę), pod wpływem tych „niezwykłych osiągnięć”, bardzo często znakomite instrumenty wy-

Prospekt organowy w kościele parafialnym św. Bartłomieja w Pasłęku

zakończeniu budowy nowej świątyni pod wezwaniem św. Bartłomieja (1297), przeniesiono do jej wnętrza ze starego kościoła⁸. Organy te, jak się wydaje, były w użyciu przez długie lata. Jeżeli można przypuszczać, że mogły one przetrwać do połowy XVI w., czego nie potwierdzają żadne źródła archiwalne, spłonęły w 1543 r. podczas pożaru kościoła.

Budowę nowych organów rozpoczęto dopiero w 1595 r.⁹, po założeniu wieżby dachowej i rekonstrukcji sklepień. Prace te zlecono trzem warsztatom. Prospekt wraz z rzeźbami wykonał Assmann Möller z Lubecki, wolumen brzmieniowy (1597) Joachim Zickermann z Kamienia na Pomorzu i polichromię, nieco później, Aleksander Daurin, malarz włoski¹⁰.

Organy zbudowano na koszt parafii. Jak wynika z rachunków kościelnych parafianie na ten cel złożyli 2094 grzywien i 78,5 szeląga. Z sumy tej J. Zickermann otrzymał 866 grzywien i 58,5 szeląga, A. Möller 80 grzywien i 15 szelągów i A. Daurin 418 grzywien i 28,5 szeląga. Resztę wypłacono różnym pomocnikom¹¹.

Nowo powstałe dzieło zachowało się w stanie oryginalnym przez okres niemalże stu lat. Dopiero z końcem XVII w., kiedy okazało się, że zarówno wiatrownice jak i traktura, a zwłaszcza prospekt uległy już poważnemu zniszczeniu, poddano je przebudowie. Pracy tej podjął się Krzysztof Obuch, organmistrz z Morąga¹². Między innymi wykonał on nowy prospekt oraz wprowadził pewne zmiany do dyspozycji głosów. Ponieważ organy w trakcie tej przebudowy zostały znacznie zmniejszone, przez co wydały się zbyt ubogie w stosunku do pięknego wnętrza świątyni, niebawem sprzedano je do kościoła parafialnego w Skowronach¹³.

Czwartym z kolei wzmiankowanym instrumentem w kościele pasłęckim są organy obecne, zbudowane w latach 1717—1719 przez Andrzeja Hildebrandta, organmistrza z Gdańska¹⁴. Cenne to dzieło — według relacji P. Töpkego — uchodziło niegdyś, obok organów w katedrze królewieckiej, „za najpiękniejsze w kraju”¹⁵. Pierwotnie organy Hildebrandta miały 36 głosów grających (dwa manualy i pedał) oraz pięć rejestrów pomocniczych¹⁶.

---

magające jedynie fachowej naprawy, lub niekiedy częściowej rekonstrukcji, poddawano wręcz gruntownej przebudowie, najczęściej ze szkodą dla woluminu. W ten sposób w latach trzydziestych XX w. przebudowano organy katedralne we Fromborku i Oliwie, a nieco wcześniej (1905) organy w Świętej Lipce i (1929) w Pasłęku.

⁸ D. Creutz wieser: Stadt Preuss. Holland und ihrer Umgebung. Königsberg 1838 s. 8: „...geräumige helle Kirche, die eine vorzügliche schöne Orgel besitzt, die grösste und beste im Oberlande, hat laut Privilegium schon im Jahre 1292 existiret”.

⁹ Do tego czasu posługiwano się pozytywem, który sprowadzono około 1500 r., w pierwszym etapie odbudowy świątyni. Por. R. Helwig: Geschichte der Stadt Pr. Holland. Magdeburg 1960 s. 78.

¹⁰ Tamże.

¹¹ Tamże.

¹² Tamże, s. 137.

¹³ Ks. K. Cyganek: Pasłęk — Kronika parafialna. T. 2. Pasłęk s. 53 (masyzynopsis).

¹⁴ G. Conrad: Preussisch — Holland einst und jetzt. Pr. Holland 1897 s. 188 n.

¹⁵ R. Helwig, jw.

¹⁶ G. Conrad, jw.

Dyspozycja głosów

Manual I (C-c³)

1. Kwintadena 16' — C-E drewno sosnowe, F-c³ cyna; grubość ścianki: C = 1,5 mm, c⁰ = 1 mm, c¹ = 0,8 mm, c² = 0,5 mm; przekrój C = 16,5×14 mm, ϕ C = 72 mm, c¹ = 50,6 mm, c² = 31 mm¹⁷; szerokość labium: C = 11 mm, c⁰ = 65 mm, c¹ = 47 mm, c² = 26,8 mm; wysokość wycięcia: C = 4 mm, c⁰ = 20 mm, c¹ = 11 mm, c² = 8 mm; baczki (skrzynkowe): c⁰ = długość — 52 mm, szerokość 25 mm, c¹ = długość — 30 mm, szerokość — 15 mm, c² = długość — 17 mm, szerokość — 8 mm; wysokość nogi: c⁰ = 240 mm, c² = 180 mm.

2. Pryncypał 8' — całość z cyny (część piszczałek w prospekcie); grubość ścianki: C = 1,5 mm, G = 1,2 mm, H = 1,1 mm, g¹ = 0,5 mm, ϕ C = 142 mm, ϕ G = 110 mm, ϕ H = 85,4 mm, ϕ g¹ = 34 mm; szerokość labium: C = 116 mm, G = 85 mm, H = 66 mm, g¹ = 26 mm; wysokość wycięcia: C = 30 mm, G = 22,5 mm, H = 16,3 mm, g¹ = 7 mm; wysokość labium C: górne = 185 mm, dolne = 70 mm; wysokość nogi: C = 420 mm, g¹ = 180 mm¹⁸.

3. Viola di gamba 8' — metal¹⁹.

4. Kwintadena 8' — cyna; grubość ścianki: C = 1,1 mm, c⁰ = 0,9 mm, c¹ = 0,6 mm, c² = 0,5 mm; ϕ C = 92 mm, ϕ c⁰ = 57 mm, ϕ c¹ = 36 mm, ϕ c² = 22 mm; szerokość labium: C = 72 mm, c⁰ = 45 mm, c¹ = 29 mm, c² = 16 mm; wysokość wycięcia: C = 20 mm, c⁰ = 12 mm, c¹ = 8 mm, c² = 4,8 mm; baczki (skrzynkowe): c⁰ = długość — 37 mm, szerokość — 20 mm; długość nogi: c⁰ = 210 mm, c¹ = 180 mm.

5. Holflet 8' — (rodzaj rurfletu), cyna; grubość ścianki: h⁰ = 0,9 mm, d¹ = 0,7 mm, c² = 0,5 mm; ϕ h⁰ = 46 mm, ϕ d¹ = 40 mm, ϕ c² = 24 mm; szerokość labium: h⁰ = 38 mm, d¹ = 32 mm, c² = 19 mm; wysokość wycięcia: h⁰ = 11,5 mm, d¹ = 9 mm, c² = 5,4 mm; długość rurki: h⁰ = 200 mm, d¹ = 165 mm, c² = 105 mm; ϕ h⁰ = 22 mm, ϕ d¹ = 19 mm, ϕ c² = 12 mm; baczki: h⁰ = 38×17 mm, d¹ = 35×15 mm, c² = 17×12 mm.

6. Flet kryty 8' — drewno dębowe; grubość ścianki: C = 0,8 mm, c⁰ = 0,6 mm, c¹ = 0,45 mm, c² = 0,35 mm; przekrój: C = 11,6×12 mm, c⁰ = 7×6,3 mm, c¹ = 4×4,2 mm, c² = 2,78×2,7 mm; szerokość labium: C = 9,8 mm, c⁰ = 5,5 mm, c¹ = 3,2 mm, c² = 1,8 mm; wysokość wycięcia: C = 3,3 mm, c⁰ = 2,1 mm, c¹ = 1,1 mm, c² = 0,7 mm.

7. Oktawa 4' — cyna, stroiki pierścieniowe z blachy stalowej; grubość ścianki: cis⁰ = 0,5 mm, fis⁰ = 0,4 mm, fis² = 0,4 mm; ϕ cis⁰ = 44 mm, ϕ fis¹ = 19 mm, ϕ fis² = 12 mm; szerokość labium: cis⁰ = 34,4 mm, fis¹ = 15 mm, fis² = 8 mm; wysokość wycięcia: cis⁰ = 9,5 mm, fis¹ = 4 mm, fis² = 3 mm.

8. Rurflet 4' — cyna; wymiary a⁰: grubość ścianki = 0,8 mm, ϕ = 52 mm, szerokość labium = 41 mm, wysokość wycięcia 10 mm, długość rurki = 210 mm, ϕ = 20 mm, baczki = 40×18 mm.

9. Kwinta 2 2/3 — cyna, otwarta, cylindryczna, stroiki pierścieniowe z blachy stalowej; wymiary Dis: grubość ścianki = 0,6 mm, ϕ = 52 mm, szerokość labium = 40 mm, wysokość wycięcia = 11 mm, baczki = 30×12 mm.

10. Oktawa 2' — cyna, stroiki pierścieniowe z blachy stalowej; wymiary Cis:

¹⁷ Wymiary ϕ wzięto ze strony zewnętrznej piszczałki.

¹⁸ Wysokość nogi we wszystkich głosach metalowych piszczałek wynosi około 180 mm; wyjątek stanowi kwintadena 16', kwintadena 8' i piszczałki w prospekcie.

¹⁹ Materiału piszczałkowego oraz średnicy nie da się bliżej określić. Zarówno materiał jak wymiary ϕ uwzględniono jedynie w tych głosach, które przynajmniej częściowo zachowały się w stanie oryginalnym.

grubość ścianki = 0,5 mm, $\phi = 45$ mm, szerokość labium = 34 mm, wysokość wycięcia = 9 mm, baczki = 26×8 mm.

11. Tercja $1\frac{3}{5}'$ — metal.

12. Mixtura $4 \times$ — cyna, stroiki pierścieniowe z blachy stalowej,

C			2'	$1\frac{1}{3}'$	$1'\frac{2}{3}'$
c^0		$2\frac{2}{3}'$	2'	$1\frac{1}{3}'$	1'
c^1	4'	$2\frac{2}{3}'$	2'	$1\frac{1}{3}'$	
c^2	5'	$1\frac{1}{3}'$	4'	$2\frac{2}{3}'$	2'

13. Trąbka $8'$ — głowice drewniane, rezonatory metalowe.

Manual II (C— c^3) — w szafie ekspresyjnej

14. Rurplet $8'$.

15. Flet dolce $8'$ — C— h^1 z drewna dębowego, c^2 — c^3 cyna; grubość ścianki: C = 0,8 cm, c^0 = 0,7 cm, c^1 = 0,4 cm, c^2 = 0,8 mm; przekrój: C = $9,8 \times 14,5$ cm, c^0 = $8,5 \times 5,8$ cm, c^1 = $5 \times 3,5$ cm, ϕ c^2 = 25 mm; szerokość labium: C = 8,1 cm, c^0 = 4,5 cm, c^1 = 2,5 cm, c^2 = 18 mm; wysokość wycięcia: C = 3 cm, c^0 = 1,6 cm, c^1 = 1,1 cm, c^2 = 6 mm.

16. Pryncypał $4'$ — cyna (obecnie pierwsza oktawa z cynku, zrekonstruowana przez Sauera); grubość ścianki: C = 1,0 mm, c^0 = 1,4 mm, c^1 = 0,8 mm, c^2 = 0,5 mm; ϕ C = 82 mm, ϕ c^0 = 50 mm, ϕ c^1 = 31 mm, ϕ c^2 = 28,6 mm; szerokość labium: C = 61,5 mm, c^0 = 37 mm, c^1 = 23 mm, c^2 = 13 mm; wysokość wycięcia: C = 18 mm, c^0 = 10,4 mm, c^1 = 6 mm, c^2 = 3 mm; baczki: c^0 = 29×13 mm, od c^1 — bez baczek.

17. Flet dolce $4'$ — całość z drewna dębowego; grubość ścianki: C = 0,6 cm, c^0 = 0,5 cm, c^1 = 0,4 cm, c^2 = 0,2 cm; przekrój przy labium: C = $5,3 \times 9,7$ cm, c^0 = $3,2 \times 5,5$ cm, c^1 = $3,1 \times 1,8$ cm, c^2 = $1,9 \times 1,2$ cm; przekrój przy stroiku: C = $4,8 \times 4$ cm, c^0 = $3 \times 2,6$ cm, c^1 = $1,55 \times 1,8$ cm, c^2 = $1,05 \times 1,3$ cm; szerokość labium: C = 3,7 cm, c^0 = 2 cm, c^1 = 1,1 cm, c^2 = 0,7 cm; wysokość wycięcia: C = 1,8 cm, c^0 = 1,1 cm, c^1 = 0,6 cm, c^2 = 0,3 cm.

18. Salicet $4'$.

19. Nasard $2\frac{2}{3}'$ — cyna, stożkowy, otwarty, grubość ścianki: C = 1,0 mm, c^0 = 0,8 mm, c^1 = 0,6 mm, c^2 = 0,5 mm; średnica przy labium: C = 58 mm, c^0 = 33 mm, c^1 = 19 mm, c^2 = 12,5 mm; średnica przy stroiku: C = 30 mm, c^0 = 16,8 mm, c^1 = 10,5 mm, c^2 = 7 mm; szerokość labium: C = 43 mm, c^0 = 24 mm, c^1 = 19 mm, c^2 = 8 mm; wysokość wycięcia: C = 12,5 mm, c^0 = 7 mm, c^1 = 3,7 mm, c^2 = 2 mm; baczki C— h^1 — jak pryncypał $4'$.

20. Oktawa $2'$ — cyna, stroiki pierścieniowe z blachy stalowej; grubość ścianki: C = 0,8 mm, c^0 = 0,8 mm, c^1 = 0,6 mm, c^2 = 0,5 mm; ϕ C = 51 mm, ϕ c^0 = 28 mm, ϕ c^1 = 17 mm, ϕ c^2 = 16 mm; szerokość labium: C = 37 mm, c^0 = 20 mm, c^1 = 12 mm, c^2 = 7 mm; wysokość wycięcia: C = 10 mm, c^0 = 7 mm, c^1 = 3,5 mm, c^2 = 2 mm; pierwsza oktawa z baczkami — C = 29×14 mm.

21. Flet $2'$.

22. Sesquialtera $2 \times$.

23. Szalāmaja $8'$.

24. Vox humana $8'$.

Tremolo.

Pedał (C—d¹)

25. Pryncypał 16' — drewno sosnowe; grubość ścianki: C = 2,1 cm, c⁰ = 1,6 cm; przekrój: C = 24,5×29,5 cm, c⁰ = 16,5×18 cm, c¹ = 9×12 cm; szerokość labium: C = 20 cm, c⁰ = 11,5 cm; wysokość wycięcia: C = 10 cm, c⁰ = 5,5 cm, c¹ = 3,2 cm; noga — rodzaj ostrosłupa, utworzona z czterech desek o kształcie trójkąta równoramiennego; podstawa trójkąta odpowiada szerokości ścianki danego korpusu piszczałki. Długość nogi (jednakowa u wszystkich piszczałek) wynosi 45 cm.

26. Subbas 16' — drewno sosnowe; grubość ścianki: C = 1,8 cm, c⁰ = 1,6 cm; przekrój: C = 19×28 cm, c⁰ = 17×12 cm, c¹ = 7×9,5 cm; szerokość labium (piszczałki o podwójnych labiach): C = 15,5 cm, c⁰ = 8,5 cm, c¹ = 4,5 cm; wysokość wycięcia: C = 7 cm, c⁰ = 4 cm, c¹ = 2,5 cm; noga — jak pryncypałbas 16'.

27. Kwinta 10 2/3' — cyna; grubość ścianki: C = 1,5 mm, c⁰ = 1 mm; ϕ C = 140 mm, ϕ c⁰ = 59 mm; szerokość labium: C = 35 mm, c⁰ = 18 mm.

28. Oktawa 8' — cyna (część piszczałek w prospekcie); grubość ścianki: C = 1,5 mm, G = 1,2 mm; ϕ C = 140 mm, ϕ G = 120 mm; szerokość labium: G = 90 mm; wysokość wycięcia: G = 24,3 mm.

29. Holflet 8' — (rodzaj rurfletu) całość z drewna dębowego; grubość ścianki: C = 0,75 cm, c⁰ = 0,6 cm, c¹ = 0,4 cm; przekrój: C = 13,5×13,5 cm, c⁰ = 8×8 cm, c¹ = 4,6×4,6 cm; szerokość labium: C = 12 cm, c⁰ = 6,5 cm, c¹ = 3,6 cm; wysokość wycięcia: C = 4 cm, c⁰ = 2,4 cm, c¹ = 1,95 cm; długość rurki: C = 70 cm, c⁰ = 33 cm, c¹ = 16,5 cm; przekrój: C = 6×6 cm, c⁰ = 3,2×3,2 cm, c¹ = 2,1×2,1 cm; noga — krótka (5 cm) toczona z dębowego drewna ϕ = 3,3 cm.

30. Oktawa 4' — cyna, stroiki pierścieniowe z blachy stalowej; grubość ścianki: C = 1,0 mm, c⁰ = 0,6 mm; ϕ C = 84 mm, ϕ c⁰ = 46 mm; szerokość labium: C = 73 mm, c⁰ = 40 mm; wysokość wycięcia: C = 19 mm, c⁰ = 11 mm; baczki: C = 42×31 mm, c⁰ = 16×12 mm.

31. Oktawa 2' — metal.

32. Róg nocny 2' — metal.

33. Kwinta szumiąca 2X — (2 2/3' + 2'); wymiary kwinty 2 2/3', (cyna, kryta; grubość ścianki: C = 1 mm, c⁰ = 0,6 mm; ϕ C = 45 mm, ϕ c⁰ = 18,5 mm, szerokość labium: C = 35 mm, c⁰ = 22 mm; wysokość wycięcia: C = 12 mm, c⁰ = 7 mm; pierwsza oktawa z baczkami.

34. Fagot 16' — głowice i rezonatory drewniane; przekrój — C = 17×13,5 cm.

35. Trąbka 8' — głowice drewniane, rezonatory metalowe.

36. Szalამaja 4' — głowice drewniane, rezonatory metalowe.

Registry pomocnicze

1. Wentyl do manualu pierwszego.
2. Wentyl do manualu drugiego.
3. Połączenie manualu pierwszego — pedału.
4. Połączenie manualu drugiego — pedału.
5. Stella.

Wiatrownice (system suwakowy) wykonane z drewna dębowego. Dwie manualowe (manual pierwszy i drugi) podzielone na stronę C i Cis (o jednakowych wymiarach 175×120 cm) usytuowane są na dwóch poziomach w szafie prospektowej po lewej stronie chóru organowego; niżej, w cokole — manual pierwszy i wyżej, w zwieńczeniu prospektu — manual drugi. Dwie wiatrownice pedałow, pojedyncze, usytuowane są

również na dwóch poziomach — po prawej stronie chóru: szersza 7 głosowa na podłodze, węższa 5 głosowa, wyżej, ponad cokolem szafy prospektowej, na wysokości piszczałek frontowych.

Wymiary wiatrownic:

Manual I: Długość — 400 cm. Szerokość — 125 cm. Grubość deski piszczałkowej — 3,4 cm. Grubość suwaka — 1,2 cm.

Kanał tonowy:

$$C = \begin{cases} \text{a. długość — 21,5 cm} \\ \text{b. szerokość — 3,2 cm} \\ \text{c. głębokość — 7 cm} \end{cases} \quad c^3 = \begin{cases} \text{a. długość — 21,5 cm} \\ \text{b. szerokość — 1,4 cm} \\ \text{c. głębokość — 7 cm} \end{cases}$$

Wentyl grający:

$$C = \begin{cases} \text{a. długość — 23 cm} \\ \text{b. szerokość — 5 cm} \\ \text{c. grubość — 2,5 cm} \end{cases} \quad c^3 = \begin{cases} \text{a. długość — 23 cm} \\ \text{b. szerokość — 3 cm} \\ \text{c. grubość — 2,5 cm} \end{cases}$$

Relais — pojedynczy, oddzielny dla każdej strony. Szerokość wewnętrzna relaisu — 36,5 cm. Głębokość relaisu — 23,5 cm. Grubość łąwek piszczałkowych — 1,1 cm. Wysokość filarków — 15 cm. Grubość deski na spodzie relaisu — 2 cm.

Pedał: Długość — 400 cm; szerokość: siedmiogłosowa — 80 cm, pięciogłosowa — 51 cm.

Stół gry usytuowano w lewej szafie prospektowej. Grający *facie ad organum*. Klucze rejestrowe drewniane, rozmieszczone symetrycznie po obu stronach klawiatur według następującego porządku:

UKŁAD KLUCZY REJESTROWYCH

Lewa strona

Manual I

Wentyl	Kwintadena	Kwintadena	Oktawa	Rurplet	Oktawa	Mixtura
	16'	8'	4'	4'	2'	4x

Manual II

Wentyl	Tremolo	Flet kryty	Szałamaja	Flet dolce	Salicet	Flet
		8'	4'	4'	4'	2'

Pedał

M. II. Ped.	Subbas	Chorał bas	Róg nocny	Holflet	Fagot	Szałamaja
	16'	4'	2'	8'	16'	4'

Prawa strona

Manual I

Trąbka	Tercja	Kwinta	Viola di gamba	Holflet	Flet kryty	Pryncypał
8'	1 3/5'	2 2/3'	8'	8'	8'	8'

Manual II

Sesquialtera	Oktawa	Nasard	Vox humana	Flet dolce	Pryncypał	Stella
2x	2'	2 2/3'	8'	8'	4'	

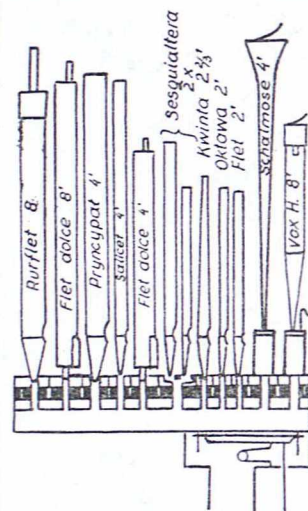
Pedał

Trąbka	Pryncypał	Oktawa	Kwinta szumiąca	Kwinta	Oktawa	M. I. Ped.
8'	16'	2'	2x	10 2/3'	8'	

Manual II (rekonstrukcja)

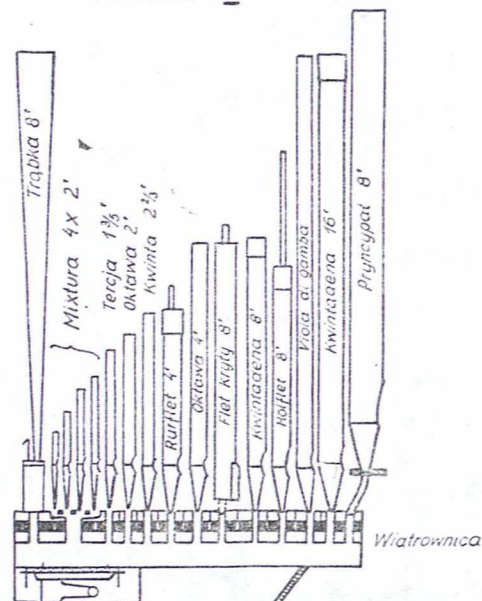
Przekrój organów 1719 r.

Schemat

Traktura
(rekonstrukcja)

Manual I

Wiatrownica

Stół gry
(rekonstrukcja)

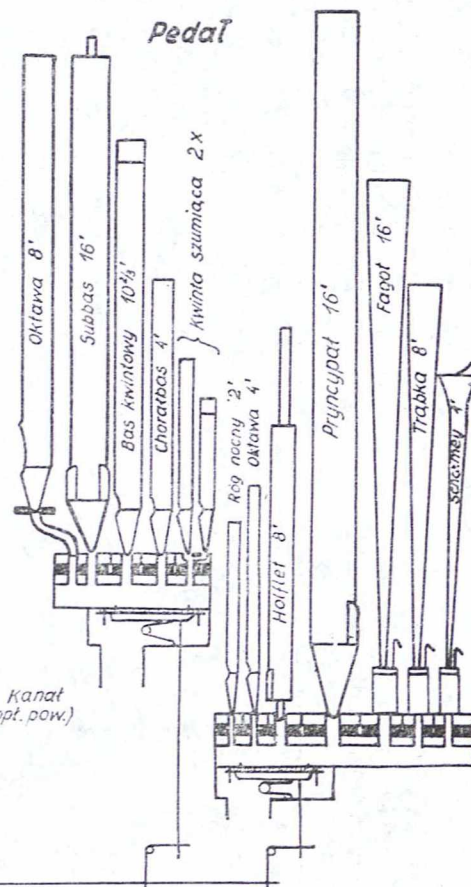
Lawka
grającego

II/I

II/p

I/p

Pedał

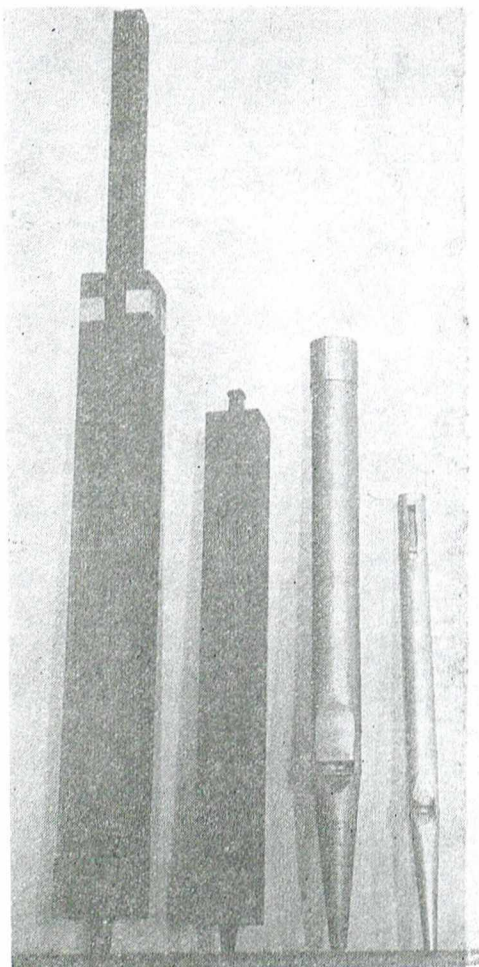
Kanał
(dopł. pow.)

Traktura organowa — mechaniczna.

System sprężania powietrza stanowią cztery miechy klinowe o rozmiarach 285×125 cm, usytuowane po prawej stronie chóru w znacznej odległości od organów. Celem uniknięcia spadku ciśnienia powietrza podczas gry, w pobliżu wiatrownic zainstalowano jednofałdowe miechy pomocnicze o rozmiarach: dla manualu pierwszego i drugiego —

120×90 cm, dla pedału — 100×80 cm. Przekrój głównego kanału powietrza wynosi 32×23 cm.

Prospekt organowy wykonany z drewna sosnowego, składa się z dwóch analogicznych części, stanowiących kompozycyjnie zamkniętą całość. Części te (szafy) usytuowane są symetrycznie na kształt glifu, którego oś stanowi diametralna gotyckiego okna w ścianie zachodniej. Obie szafy trójdzielne, dwupoziomowe, z wyodrębnionym kompozycyjnie cokolem, ujęte w obu poziomach polygonalnym gzymsem z rzeźbionymi liśćmi akantu²⁰. Część środkową każdej szafy występującą półkuliście przed lico wypełniają cynowe piszczalki rozmieszczone na dwóch poziomach; flankują je dwie płaszczyzny, z piszczalkami mniejszych rozmiarów, których część środkową stanowi kompozycja wysunięta kątem ostrym do przodu. Obie płaszczyzny bogato zdobione liśćmi akantu. W zwieńczeniu części środkowej prospektu trzy rzeźby: na szczycie orzeł z rozpostartymi skrzydłami i koroną na głowie, obok, nieco niżej, na gzymsie, aniołowie z instrumentami muzycznymi (w prospekcie po lewej stronie skrzypce i cello, po prawej trąbka i kotły). Poniżej gzymsu cztery rzeźbione putta z dzwonami w rękach. Części boczne prospektu utworzone z siedmiu piszczalek 8 stopowych, usytuowanych na

Piszczałki z organów w Pasięku, od lewej: holflet 8' (pedał), flet kryty 8', kwintadena 16', pryncypał 8' (manual I).

jednym poziomie, podobnie jak część środkowa występują półkuliście przed lico; zdoł bogato profilowany, zwieńczony koroną, gzyms. Cokół obu kompozycji podzielony wertykalnie korynckimi pilastrami z nałożonym

²⁰ Snyceckę prospektu wykonali rzeźbiarze elbląscy, zatrudnieni przez Hildebrandta. Por. G. Conrad, jw.

ornamentem wstęgowym; między pilstrami pływiny z imitacją włoskiego marmuru. Dopelnieniem kompozycji szaf prospektowych są uszaki zdobione liśćmi akantu i puttami grającymi na trąbach. Kolorystyka prospektu niezbyt urozmaicona z przewagą koloru białoczerwonego i brązu. Na gzymsach występują dyskretne złocenia.

Organy Hildebrandta niedługo zachowały cechy pierwotnego piękna. Po trzydziestu latach od chwili zakończenia budowy, uległy one niemalże zupełnej ruinie. Powodem tak niezwykle krótkiej żywotności instrumentu było słabe zabezpieczenie woluminów dźwiękowych podczas remontu kościoła i brak należytej opieki konserwatorskiej. K. Obuch, któremu w 1749 r. powierzono naprawę tych organów, stwierdził, że od chwili zakończenia budowy nigdy ich nie naprawiano, skutkiem czego manual drugi od lat był nieczynny, a w manuale pierwszym nie było głosu, w którym odpowiadałyby wszystkie piszczałki. Także wiatrownice, miechy i traktura, według opinii organmistrza, wymagały poważnego remontu²¹. Biorąc to wszystko pod uwagę zdecydowano się organy rozebrać całkowicie i następnie od podstaw złożyć je, uzupełniając przy tym istniejące braki. Większość prac w tym zakresie Obuch wykonał dopiero w 1752 r., wkrótce po zakończeniu remontu kościoła. Koszta związane z przebudową organów ustalono na sumę 600 florenów; 200 florenów za rozebranie i 400 florenów za montaż z uzupełnieniem braków²².

Od tego czasu do pierwszej ćwierci XX w. wydaje się, że oprócz drobnych napraw — konserwacji, poważniejszych prac przy organach nie podejmowano. Dopiero w 1929 r., pod wpływem wynalazków ubiegłego wieku również w tej dziedzinie, firmie W. Sauer z Frankfurtu nad Odrą zlecono przeprowadzenie generalnego remontu — przebudowy organów z częściowym zastosowaniem wiatrownic i traktury pneumatycznej²³.

Prace Sauera z 1929 r., w szczególności dotyczyły następujących punktów:

Manual II. W tym zespole wymieniono wiatrownicę i kilka głosów. Nowa wiatrownica (system woreczkowo-wentylowy), o rozmiarach 282×120 cm i 54 otworach piszczałkowych (C—f³). Wykonano ją z drewna sosnowego. Zespół ten ograniczono do 10 głosów (częściowo wykorzystano stary materiał) według następującej dyspozycji:

1. Flet kryty 16' — (Lib. gid.), drewno sosnowe; przekrój C = 16×14 cm; szerokość labium: C = 6 cm; wysokość wycięcia: C = 1,5 cm.

2. Pryncypał skrzypcowy 8' — C—H sosna; przekrój: C = 10×11 cm; c⁰—f³ cyna; ϕ c⁰ = 70 mm; szerokość labium: C = 7,7 cm, c⁰ = 53 mm; wysokość wycięcia: C = 3 cm, c⁰ = 15 mm.

3. Salicjonał 8' — C—H drewno; przekrój: C = 8,5×9,5 cm; c⁰—f³ cyna; stożkowy; ϕ c⁰ przy labium = 65 mm, przy stroiku 40 mm; szerokość labium: C = 6 cm, c⁰ = 50 mm; wysokość wycięcia: C = 2 cm, c⁰ = 13 mm.

4. Vox coelestis 8' — rozpoczyna się od c⁰; metal, c⁰—g⁰ cynk, gis⁰—f³ cyna; ϕ c⁰ = 45 mm; szerokość labium: c⁰ = 30 mm; wysokość wycięcia: c⁰ = 10 mm.

5. Flet kryty 8' — (1719).

²¹ R. Helwig, jw. s. 138: „Das gantze oberwerk, welchcz von den Ratzen und Mäusen ruiniert schon in vielen Jahren nicht hatt können gespiehlet werden. Das Hauptwerk welches nicht unterschiedene Pfiffen davon Stumm sind”.

²² Tamże.

²³ APF, jw.

6. Pryncypał 4' — (1719).
7. Flet dolce 4' — (1719).
8. Nasard 2 2/3' — (1719).
9. Oktawa 2' — (1719).
10. Cymbel 3×1' — cyna,

C			1'	2/3'	1/2'
fs ⁰			1	1/3'	1' 2/3'
c ¹		2'	1	1/3'	1'
f. ¹	2	2/3'	2'	1	1/3'
c ²	4'	2	2/3'	2'	
Tremolo					

Manual I. Zespół ten pod względem dyspozycji głosów zachowano w stanie oryginalnym. Rozszerzono jedynie skalę dźwięków stosownie do manualu drugiego C-f³. Dodane piszczałki cs³-f³ do poszczególnych głosów ustawiono na nowej wiatrownicy (system woreczkowo-wentylowy) o rozmiarach 100×61 cm.

Stół gry z zastosowaniem dźwigni Barkera wyposażony w trzy klawiatury — dwa manualy i pedał, jedną wolną kombinację, crescendo (walek), wyłącznik crescendo, wyłącznik głosów języczkowych, połączenia man. I/man. II, man. I/ped., man. II/ped., piano, mezzoforte, forte, tutti.

Traktura organowa w całości pneumatyczna.

Dzieło A. Hildebrandta pozbawione przez firmę W. Sauer traktury mechanicznej i wiatrownicy suwakowej w manualu drugim, na korzyść systemu pneumatycznego (!), w czasie ostatniej wojny światowej (1945), uległo poważnej dewastacji. Straty te dotyczą w szczególności materiału piszczałkowego w głównym zespole (manual pierwszy) i wiatrownicy pedałowej. Przedstawiają się one następująco:

Manual I

1. Głosy zdekompletowane: a. kwintadena 16', b. pryncypał 8', c. kwintadena 8', d. holflet 8', e. rurlet 8', f. kwinta 2 2/3'.

2. Głosy brakujące: a. viola di gamba 8', b. oktawa 4', c. oktawa 2', d. tercja 1 3/5', e. miktura 4×, f. trąbka 8'.

Pedał

1. Głosy zdekompletowane: a. oktawa 8', b. oktawa 4', c. kwinta 2 2/3'.

2. Głosy brakujące: a. oktawa 2', b. róg nocny 2', c. kwinta szumiąca 2×, d. szalająca 4'.

WNIOSKI

Chociaż pod względem sytuacyjnym organy pasłęckie pozostawiają wiele do życzenia — dwie szafy niemalże równolegle zwrócone ku sobie — to jednak biorąc pod uwagę walory techniczne, jak wiatrownice suwakowe i wybitnie barokową dyspozycję głosów, należałoby przywrócić im stan pierwotny. Podejmując w tym kierunku prace rekonstrukcyjne organów, należy:

1. Zrekonstruować wiatrownicę dla manualu drugiego.

2. Zrekonstruować stół gry i trakturę ²⁴.

²⁴ Obecna traktura pneumatyczna nie może być brana pod uwagę ze względu na zbyt dużą odległość wiatrownic od stołu gry i elastyczność powietrza, co w sumie stwarza duże opóźnienie zdecydowanie obniżając wartość strony dźwiękowej instrumentu.

3. W oparciu o menzurację istniejących piszczałek zrekonstruować te, które uległy zniszczeniu, przywracając w ten sposób pierwotną dyspozycję głosów.

4. Materiał piszczałkowy wykonać z następujących stopów: mixtury — 75% do 85% cyny, głosy pryncypałowe i kwintadena 70% cyny i głosy fletowe ze stopu zawierającego 20% do 60% cyny.

5. Biorąc pod uwagę konieczność zachowania w stanie oryginalnym głosów, które przedstawiają wartość użytkową, prace w tym zakresie przedstawiałyby się następująco:

Manual I

Kwintadena 16' — pierwsza oktawa C-H wykonana przez Sauera (?) — stan dobry; od c do c³ piszczałki o zbyt cienkich ściankach, zdeformowane, nie nadają się już do użytku, należy zastąpić je nowymi.

Pryncypał 8' — zniszczony poważnie, duże braki w materiale piszczałkowym; pierwsza oktawa, w prospekcie, po przeprowadzeniu korekty może zostać, od c do c³ należy zrekonstruować.

Pozostałe głosy, zarówno zniszczone zupełnie jak i te, które częściowo zachowały się, lecz ze względu na duży stopień zniszczenia nie nadają się już do użytku, należy zrekonstruować w całości.

Manual II

Rurflet 8' — wykonać nowy.

Flet dolce 8' — (1719).

Pryncypał 4' — (1719).

Flet dolce 4' — (1719).

Oktawa 2' — wykonać nową.

Kwinta 1 1/3' — głos nowy, zamiast kwinty 2 2/3', ponieważ uwzględniono ją w manuale pierwszym; ponadto alikwot ten występuje w sesquialterze i w kwincie szumiącej.

Sesquialtera 2X, 2 2/3' + 1 3/5' — wykonać nową.

Acuta-cymbel 4X, 2/3' — wstawić głos nowy z cyny 85%.

C			2/3'	1/2'	1/3'	1/4'
B			1'	2/3'	1/2'	1/3'
gs ⁰		1 1/3'	1'	2/3'	1/2'	
fs ¹		2'	1 1/3'	1'	2/3'	
c ²	2 2/3'	2'	1 1/3'	1'		

Szalamaja 8' i vox humana 8' — głosy nowe, możliwie z importu.

Pedał

Pryncypał 16', subbas 16' i rurflet 8' po uprzednim przeprowadzeniu korekty i zabezpieczeniu przed kołatką, którego ślady są widoczne, w całości mogą być zachowane.

Oktawa 8' — stan — jak pryncypał 8' w manuale drugim.

Oktawa 4', kwinta 2 2/3', oktawa 2' i róg nocny 2' — w dużym stopniu zniszczone, o zbyt cienkich ściankach (z trudem wziąć można je do ręki) należy zastąpić nowymi.

Głosy stroikowe: fagot 16', trąbka 8' i szalamaja 4' — nowe, możliwie z importu.

II. ORGANY W KOŚCIELE OJCÓW JEZUITÓW W ŚWIĘTEJ LIPCE

Ośrodkiem życia muzycznego diecezji warmińskiej w XVIII i XIX w. był klasztor ojców jezuitów w Świętej Lipce. Jeszcze trwały prace przy budowie wież kościelnych, wznoszono krużganki i kaplice narożne, a już stosownie do swej reguły ojcowie zakonnicy pomyśleli o otwarciu bursy — szkoły z internatem. Wybór padł na szkołę muzyczną, w której kształcili się organiści dla okolicznych parafii oraz przyszli kandydaci do seminarium nauczycielskiego²⁵.

Wydaje się, że rozmiłowany w muzyce ojciec Grzegorz Engell, ówczesny superior, z myślą otwarcia tej bursy, niezależnie od szeregu prac, jakie prowadzono wokół kościoła, zdecydował się przystąpić także do budowy organów i uparcie dążył, aby pod każdym względem odpowiadały one wymogom instrumentów koncertowych. Prace w tym zakresie powierzono Janowi Josua Mosengel, organmistrzowi z Królewca.

Jan Josua Mosengel (1663—1731), jeden z najznakomitszych organmistrzów Ziem Północnych, działający na przełomie XVII i XVIII w. pochodził z Eisenach (?)²⁶. Obok dzieł wielkich, jak organy w Królewcu: w katedrze (1718—1721) oraz w dzielnicach Medenau i Löbenicht (koniec XVII w.)²⁷, budował on również organy mniejsze często w kościołach wiejskich. Do tej grupy dzieł J. Mosengela zalicza się zwykle instrumenty w następujących miejscowościach: Prošno (1705)²⁸, Prabuty (1707)²⁹, Gerdawy (1712)³⁰, Kętrzyn w kościele św. Jerzego (1721)³¹, Braniewo — kościół św. Katarzyny (1726)³². Wszystkie te instrumenty, pod każdym względem, odznaczały się robotą dobrego fachowca. Organy Mosengela, o wybitnie barokowej dyspozycji głosów, do dziś służyć mogłyby jako przykład typowych bachowskich organów. Wielki ten budowniczy, ciesząc się przywilejem „organmistrza królewskiego”³³, zwracał uwagę zarówno na stronę dźwiękową, jak szatę zewnętrzną swoich instrumentów, zdobiąc je wspaniałymi rzeźbami, które w większości z narażeniem się snycerzom zrzeszonym w cechach, wykonywał w swoim warsztacie³⁴.

Budowę organów w kościele parafialnym Nawiedzenia NMP w Świętej Lipce, które do dziś budzą wielkie zainteresowanie jako dzieło sztuki,

²⁵ Bp J. Obłak: Szkoła muzyczna w Świętej Lipce. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 1961 nr 2 s. 351—371 oraz J. Boehm: Feliks Nowowiejski zarys biograficzny. Olsztyn 1968 s. 12—15.

²⁶ C. Krollmann: Mosengel Johann Josua (1663—1731). W: *Altpreussische Biographie*. Bd. II. Magdeburg 1967 s. 446.

²⁷ Tamże

²⁸ APF, jw. Organ 14-głosowe, jeden manual i pedał. Pierwotnie miały one tylko manual; pedał dobudował Scherweit, organmistrz z Królewca w 1810 r.

²⁹ Tamże. Pierwotnie organy 17-głosowe, jeden manual i pedał. Manual drugi (Brustwerk) o trzech głosach dobudowany około 1820 r. przez J. Roona organmistrza z Ornety. Organy te uległy zupełnemu zniszczeniu.

³⁰ C. Krollmann, jw.

³¹ G. Dehio: *Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler — Deutschordensland Preussen*. Neu bearb. von E. Gall. München — Berlin 1952 s. 296. Organy te, zarówno wolumin dźwiękowy, jak i prospekt, usunięto na początku XX wieku, jako nie nadające się do użytku.

³² Tamże, s. 174. Kościół i organy zniszczone w czasie działań wojennych (1945).

³³ C. Krollmann, jw.

³⁴ Tamże.

rozpoczęto w 1719 r. i etapami kontynuowano przez okres kilku lat. Według pierwotnych założeń, jak wynika to z umowy zawartej 13 stycznia 1719 r. między superiorem o. Grzegorzem Engellem i mistrzem J. Mosengelem, miał to być instrument niewielkich rozmiarów. Ze względu na trudności finansowe zdecydowano się jedynie na 18-głosowe organy o dwóch manualach (bez pedału). Niezależnie od tego budowniczy zapewnił, że będą to organy nowe i trwale zgodnie z przedstawionym mu projektem³⁵.

Dyspozycja głosów (załącznik z 13 III 1719 r.)³⁶.

Manual II — główny	Manual III
1. Burdon 16'.	1. Flet kryty 8'.
2. Pryncypał 8'.	2. Kwintadena 8'.
3. Viola di gamba 8'.	3. Pryncypał 4'.
4. Unda maris 8'.	4. Blokflet 4'.
5. Oktawa 4'.	5. Nasard 3' (2 2/3').
6. Flet 4'.	6. Gemshorn 2'.
7. Kwinta 3' (2 2/3').	7. Flet 1'.
8. Oktawa 2'.	8. Scharf 3—4×
9. Flet leśny 2'.	9. Dulcjan 16'.
10. Tereja 1 3/5'.	Tremolo.
11. Mixtura 4—6×	
12. Trąbka 16'.	

Registry pomocnicze

1. Dwie ruchome gwiazdy.
2. Dwa kotły.
3. Połączenie III—II.

Cztery miechy klinowe „z wygodnymi otworami” dla ewentualnych napraw, umieszczono na chórze organowym obok siebie w takiej pozycji, aby jeden człowiek mógł kalikować. Klawiatura z bukspanu i hebanu (oktawa wielka krótka), według następującego układu:

D   E   B
C F   G   A   H c-f³

W celu ułatwienia manipulacji (podczas zmiany pogody) klawisze osadzono przy pomocy śrub. Zarówno śruby te, jak zaczepy i koleczki, wykonano z drutu mosiężnego. Obok klawiatur uchwyty rejestrowe (z pretów żelaznych), ciąglą, przy pomocy których dyskretnie poruszano cztery aniołki z dzwonekami w rękach oraz *sine me nihil* i *noli me tangere*³⁷.

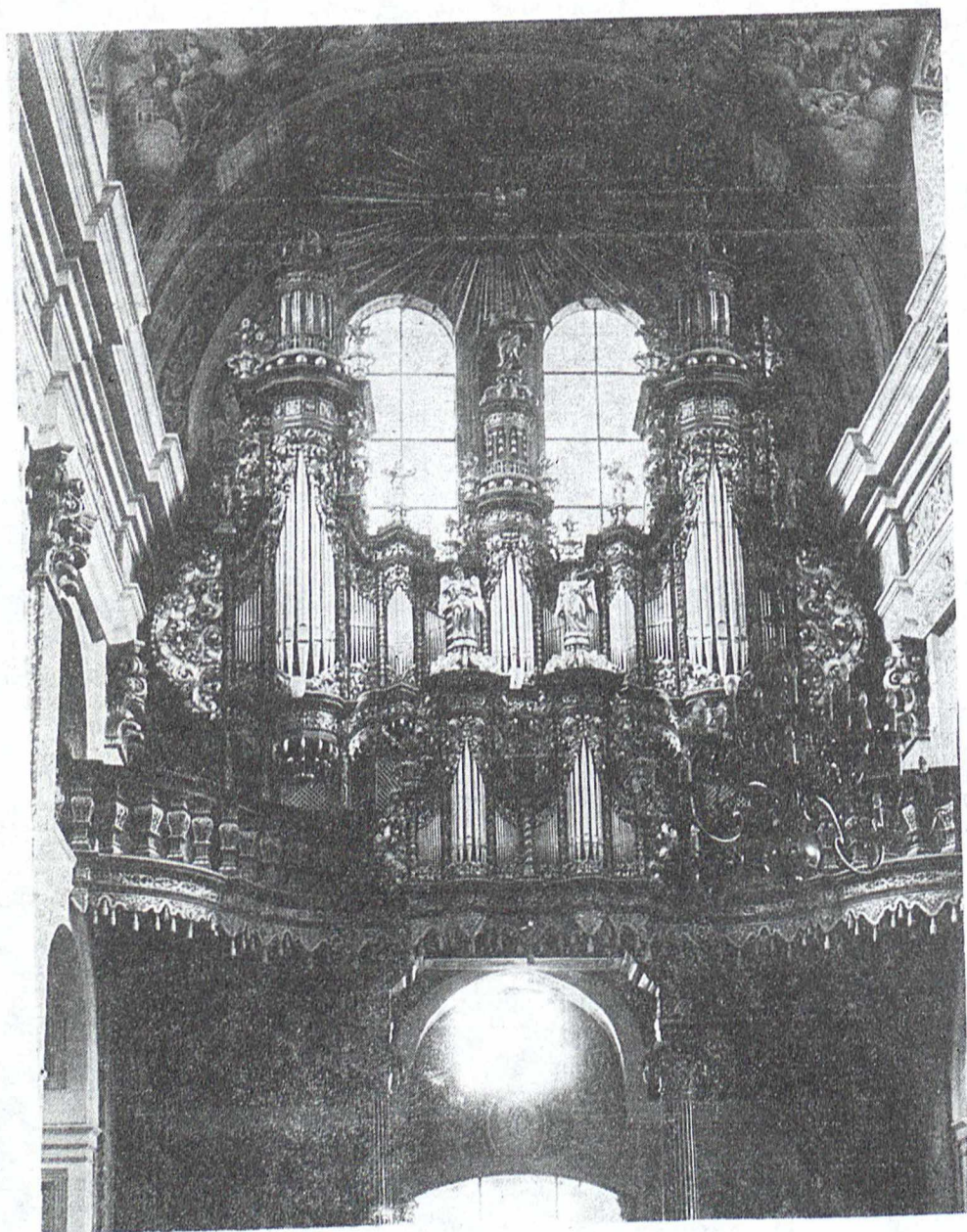
Skromna wzmianka odnośnie materiału piszczałkowego w tych zespołach dotyczy jedynie pryncypału. Głos ten wykonano z następujących materiałów: pierwsza oktawa (8 sztuk) z drewna, dalsze piszczałki przewidziane do prospektu z „najlepszej cyny” i końcowe na wiatrownicy (poza prospektem) ze stopu sporządzonego z cyny i ołowiu³⁸.

³⁵ Archiwum Diecezji Warmińskiej w Olsztynie (= ADWO), Święta Lipka 6/6: „Für die Kirche zur Heiligen Linde ein beständiges und dauerhaftes neues Orgelwerk nach bezeichneten Abrisse zu liesern, laut beigehender Spezifikation”.

³⁶ Tamże.

³⁷ Tamże.

³⁸ Tamże.

Święta Lipka — prospekt organowy

„Pan organmistrz”, według umowy, na własny koszt miał dostarczyć wszystkie niezbędne do budowy organów materiały, jak cynę, ołów, mosiądz, blachę, drut, skórę, klej, pergamin, deski i belki, oraz własnym sumptem zatrudnić stolarzy, snycerza i ślusarza. Na mocy klauzuli dotyczącej terminu, w którym organy miały być oddane do użytku, zobowiązał się mistrz także do natychmiastowego rozpoczęcia pracy niezależnie od tego, czy inną robotę „ma pod ręką” i kontynuowania jej tak długo, aż całe organy kompletnie i bez zarzutu zostaną ukończone³⁹.

Koszta związane z budową tych dwóch zespołów wyniosły 4200 guldenów po 30 groszy, które wypłacono w pięciu terminach: 1000 guldenów zaraz po zawarciu umowy jako zaliczkę (z przeznaczeniem sumy tej na zakup potrzebnych materiałów), 1100 guldenów 6 lipca 1719 r. i 1100 guldenów 13 stycznia 1720 r.; ostatnią ratę wypłacono w dwóch terminach — 300 guldenów 15 lipca 1721 r. oraz 700 guldenów nieco później (rachunek bez daty)⁴⁰. Oprócz tego superior Engell zapewnił budowniczemu i jego pracownikom zatrudnionym na czas przy montażu organów — wyżywienie, miejsce do pracy, opał, światło, węgiel i pomocnika. Na własny koszt zobowiązał się on również przywieźć części organowe z Królewca do Świętej Lipki, a po zakończeniu robót — budowniczego, jego ludzi oraz narzędzia z powrotem odwieźć do Królewca⁴¹.

W międzyczasie G. Engell, mimo trwających w całej pełni prac przy wystroju wnętrza świątyni⁴², rozszerzył swoje zamówienie podejmując decyzję przyozdobienia prospektu i rozbudowy woluminu dźwiękowego. W ramach tego przedsięwzięcia „dla większej ozdoby i lepszego wyglądu” w głównej części organów (mieszczącej manual pierwszy) w środku każdej wieżyczki wstawiono niemą piszczałkę, co ułatwić miało podniesienie gzymsu (taką piszczałkę otrzymała również wieżyczka środkowa), następnie między dwoma polami wstawiono kręconą kolumnę i wreszcie na szczycie bocznych wieżyczek umieszczono dwie ruchome rzeźby; po prawej stronie Madonnę, a po lewej archaniola Gabriela⁴³. Koszta przebudowy prospektu organowego ustalono na sumę 200 florenów, płatnych w dwóch ratach⁴⁴.

Odnosnie powiększenia woluminu dźwiękowego zdecydowano budowę pozytywu jako manualu I z przeznaczeniem do codziennego użytku,

³⁹ Tamże: „Es schaffet Her Orgelbauer alle dazu gehörigen Matterien als Zinn, Blei, Messing, Blech und Draht, Leder, Lein, Pergament, Eichen, Fichten und Lindene Planken und Dielen und was zur ganzen Orgel gehöret, auf seine eigene Kosten, zahlet auch dem Tischler, Bildhauer und Kleinschmiede. [...] Es soll auch selbige Arbeit ohngeachtet Herr Mosengel andere Arbeit unter Händen hat, so gleich angefangen und damit kontinuiert werden, dass selbiges auf künftigen Mai d.J. 1720 bis zum Aufsetzen fertig sei, soll auch mit dem Aufsetzen und Stimmen fortgefahren werden, bis die ganze Orgel komplett ohne Tadel verfertigt sei”.

⁴⁰ Organmistrz otrzymać miał, według umowy 4000 guldenów „.....1000 Gulden zur Anschaffung tüchtiger Materialien im Königsberg Jahrmarkt (Juli) abermals 1000 G., aufs neue Jahre 1720 abermal 1000 G. und den Rest, wenn die ganze Orgel geliefert und gut befunden worden”. Por. Tamże.

⁴¹ Tamże: „Währendem Aufsetzen nötiges Essen und Trinken Platz zur Arbeit, Brennholz, Licht und Kohlen nebst einem Handlanger [...] zur Abholung der verfertigten Orgel und Werkzeug die Postfahren”.

⁴² Tamże.

⁴³ Tamże.

⁴⁴ Tamże.

aby w ten sposób nie eksploatowano zbytńio organów głównych⁴⁵. Dyspozycja głosów tego pozytywu, odpowiadająca w całej pełni założeniom barokowym przedstawia się następująco:

1. Rurplet 8'.	} z najlepszej cyny.
2. Pryncypał 4'.	
3. Holplet 4'.	
4. Kwinta 2 2/3'.	
5. Oktawa 2'.	
6. Flet 2' (Flachflet).	
7. Tercja 1 3/5'.	
8. Mixtura 3—4×	
9. Trąbka 8' (głowice z ołowiu, rezonatory z cynku).	

Struktura pozytywu (według przedstawionego mistrzowi projektu), nawiązuje do części głównej prospektu organowego. Zdobią ją ruchome rzeźby usytuowane na szczycie dwóch wieżyczek, przedstawiające aniołów z trąbkami w rękach.

Koszta związane z budową pozytywu ustalono na sumę 750 florenów. Oprócz tego organmistrz otrzymał stary „skrzyniowy”⁴⁶ pozytyw i „całą resztę starych organów”. Z umowy wynika, że ponadto prace stolarskie przy strukturze pozytywu wykonano na koszt parafii, Mosengel finansował jedynie snycerzy⁴⁷.

W końcowej fazie (wydaje się, pod wpływem sugestii ze strony samego mistrza), podjęto decyzję budowy pedału. Zgodnie z umową, którą zawarto 29 maja 1720 r., Mosengel dostarczył w bardzo krótkim czasie ostatni zespół o następującej dyspozycji głosów⁴⁸:

1. Subkontrabas 32' — drewno.
2. Pryncypał 16' — drewno sosnowe; wymiary C: przekrój = 27×23 cm, szerokość labium = 28 cm, wysokość wycięcia = 7 cm.
3. Violon 16' — drewno.
4. Oktawa 8' — metal.
5. Flet kryty 8' — metal.
6. Chorałbas 4' — metal.
7. Kwintadena 4' — metal.
8. Rurplet 1' — metal.
9. Puzon 16' — pierwsza oktawa — rezonatory drewniane, dalsze z metalu.
10. Trąbka 8' — całość z metalu.

Fis   Gis   B

Klawiatura w układzie: C D E F   G   A   H c-d¹.

Koszta pedału według zachowanych rachunków wyniosły 985 guldenów i 15 groszy; z tego 900 guldenów otrzymał Mosengel (450 guldenów — 20 sierpnia 1720 r. wraz z końcową ratą za pozytyw, drugą połowę

⁴⁵ Tamże. „Item, da man erwogen, dass, um das grosse Werk zu schönen, noch ein drittes Klavier erfordert wurde, um selbes täglich zu gebrauchen und auch dem ganzen Werk ein besseres Ansehn zu geben”.

⁴⁶ Organy skrzyniowe (instrumenty o wiatrownicach bezkanałowych) rozpowszechnione były szczególnie w XIII i XIV w. zanim weszły w użycie wiatrownice suwakowe. System ten starał się wznowić w końcu XVII w. E. Casparini, w XIX w. E. Röver i w ostatnich latach Beginn.

⁴⁷ ADWO, jw.

⁴⁸ Tamże.

1 lipca 1721 r. — krótko przed odbiorem organów)⁴⁹ oraz 85 guldenów, 15 groszy Jan Beittler — stolarz w Gerdawach, za wykonanie trzech miechów z własnego drzewa. Skórę, płótno i pergamin dostarczyła parafia⁵⁰. Należność za miechy Beittler pokwitował 18 lipca 1720 r.⁵¹. Ponadto z umowy wynika, że wiatrownice (chodzi tu tylko o prace stolarskie) i większe drewniane piszczałki (subkontrabas, pryncypał, violon i rezonatory do puzonu) wykonano również na koszt parafii.

Złocenia prospektu organowego, o bogatej oprawie plastycznej, wykonał Krzysztof Czaczkowski z Reszla, za sumę 100 guldenów⁵².

„Potężne dzieło” — nowe organy — od pierwszej chwili budziło ogromne zainteresowanie jako instrument o niespotykanych dotychczas wartościach artystycznych. Przyjęto je z wielkim uznaniem dla mistrza, który kwitując otrzymaną należność za pracę dołączył pełne wymowy życzenie: „Niech Bóg zachowa to dzieło, aż do dnia ostatecznego”⁵³.

Istotnie, przez długie lata organy świętoliipskie służyły celom liturgicznym nie tracąc nic z pierwotnego piękna. Według relacji kantora tamtejszej szkoły muzycznej B. Wysockiego, oprócz wymiany skóry na miechach około 1886 r. poważniejszych remontów przy nich nie podejmowano⁵⁴. Zachowały się one w stanie oryginalnym do końca XIX w. Dopiero w 1905 r., po 175 latach używalności pomyślano o pierwszej gruntownej „odnowie starego dzieła”. Niestety, odnowa ta poszła w kierunku przebudowy i to wręcz niefortunnej, w wyniku czego barokowe mechaniczne organy usunięto na korzyść pneumatycznych o romantycznej dyspozycji głosów. Przebudowy tej dokonała firma B. Goebel z Królewca⁵⁵.

Dyspozycja głosów (1905 r.)

Manual I	Manual II (szafa ekspresyjna)
1. Flet kryty 16'.	16. Burdon 16'.
2. Pryncypał 8'.	17. Pryncypał amabile 8'.
3. Salicjonał 8'.	18. Flet dolce 8'.
4. Rurflet 8'.	19. Aeolina 8'.
5. Flet harmon. 8'.	20. Unda maris 8'.
6. Gemshorn 8'.	21. Kwintadena 8'.
7. Oktawa 4'.	22. Viola di gamba 8'.
8. Flet 4'.	23. Flet kryty 8'.
9. Kwinta szum. 2×.	24. Flet amabile 8'.
10. Piccolo 2'.	25. Praestant 4'.
11. Mixtura 3—4×.	26. Progressiv 4×.
12. Kornet 4×.	27. Obój 8'.
13. Fagot 16'.	Tremolo.
14. Trąbka 8'.	
15. Szalamaja 8'.	

⁴⁹ Tamże.

⁵⁰ Tamże.

⁵¹ Tamże.

⁵² Tamże.

⁵³ Tamże: „Gott erhalte das Werk bis an den füngsten Tag”.

⁵⁴ F. Buchholz: Der Bau der Heiligelinder Orgel. *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands*. 1941 Bd. XXVII, s. 443 n.

⁵⁵ Tamże.

Pedał

28. Pryncypał 16' (1721).
29. Subbas 16'.
30. Violon 16'.
31. Salicet 16'.

Połączenia

1. Man. II—I.
2. Man. I—Ped.
3. Man. II—Ped.
4. Sub. Man II—I.
5. Super man. II—I.

32. Kwinta 10 2/3'.

33. Oktawa 8'.
34. Cello 8'.
35. Chorałbas 4'.
36. Puzon 16'.

Przyciski pomocnicze

1. Piano.
2. Mezzoforte.
3. Forte.
4. Fortissimo.
5. Tutti.
6. Jedna wolna kombinacja.

Wiatrownice stożkowe wykonane są z drewna dębowego i sosny. Główny zespół (manual pierwszy) podzielony jest na dwie części: wiatrownica większa dziewięciogłosowa w środkowej części prospektu na wysokości piszczałek frontowych i mniejsza sześciogłosowa (rurplet 8', flet 4', piccolo 2', kwinta szumiąca 2×, kornet 4×, mixtura 3—4×) w pozytywie. Wiatrownica manualu drugiego pojedyncza, usytuowana na dole, w głębi cokołu. Głosy pedałow na dwóch wiatrownicach: większa ośmiogłosowa podzielona na stronę C i Cis w bocznych częściach prospektu, na wysokości wiatrownicy manualowej i mniejsza jednogłosowa (kwinta 10 2/3'), podzielona również na stronę C i Cis, w cokole.

WNIOSKI

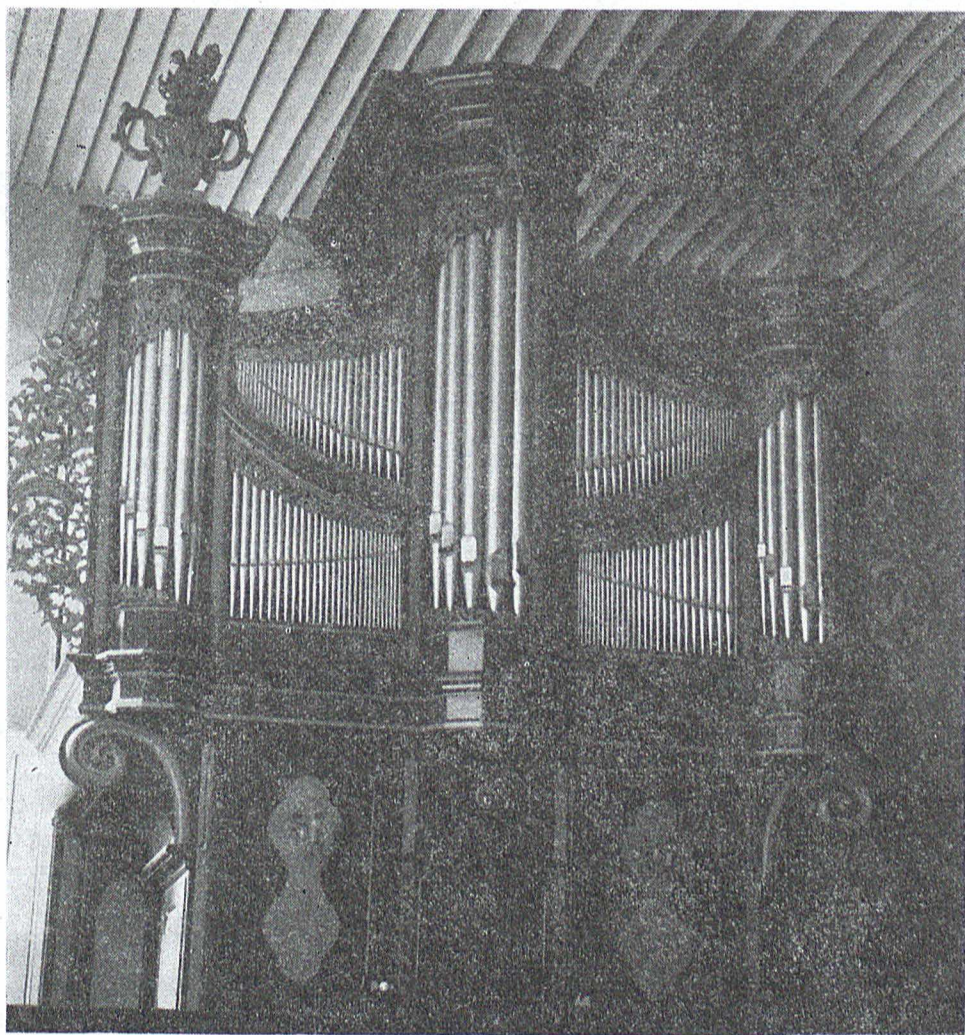
Ponieważ wiatrownice obecne wykonane są starannie, bez zarzutu, należałoby je zachować. W związku z tym trudno mówić o zastosowaniu traktury mechanicznej, tym bardziej, że odpowiedzialne firmy krajowe dotychczas nie są nastawione na budowę instrumentów mechanicznych. Wydaje się, że odnośnie organów w Świętej Lipce należałoby podjąć następującą decyzję:

1. Powrócić do pierwotnej dyspozycji głosów.
2. Zainstalować nowy stół gry o czterech klawiaturach (trzy manualy i pedał), wyposażony w trzy wolne kombinacje.
3. Zastosować trakturę elektro-pneumatyczną.

III. ORGANY W KOŚCIELE PARAFIALNYM TRÓJCY ŚW. W MŁYNARACH

Pierwsze wzmiankowane organy, w kościele Trójcy Św. w Młynarach, powstały z fundacji „skłonnego do dobroczynności” Albrechta Kalksteina⁵⁶. Zbudował je Hans Kaull, mistrz ze Świętej Siekierki, prawdopodobnie już w 1612 r. Daty tej wprost nie potwierdzają żadne źródła, albowiem wszystkie archiwalia parafialne z tego roku zaginęły. Fakt, że Kaull organy te mógł jednak wybudować w 1612 r. potwierdzają rejestry z następnych lat (1613—1614), w których mówi się, że „150 grzywien otrzymał tu na rachunek Hans Kaull ze Świętej Siekierki za nowo sporządzone organy, pozostaje mu jeszcze 150 grzywien”. W tychże rejestrach wspomina się również spośród urzędników kościelnych nauczyciela i organistę (w jednej osobie) ze wzmianką: „50 grzywien przyznano

⁵⁶ C. Lettau: Nachrichten von der Kirche Mühlhausen bei Pr. Eylau. Preussische Provinzial-Blätter 1832 Bd. 8 s. 494, 496.

Prospekt organowy w kościele parafialnym Trójcy św. w Młynarach

mu za obydwie usługi rocznie, które też otrzymał” oraz dzwonnika i kalikanta z tą samą wzmianką, którzy otrzymali po 10 grzywien. Ponadto w inwentarzu z tego okresu istnieje wzmianka dotycząca „śruby i stroika do organów”⁵⁷. Sumę końcową za budowę organów, o której mowa w rejestrach z lat 1613—1614, H. Kaull otrzymał dopiero w 1620 i 1621 r. Fakt ten pozwala domyślać się, że organy od pierwszej chwili wykazały wiele usterek, które organmistrz zmuszony był usunąć zanim wypłacono mu należność⁵⁸. Prospekt pierwszych organów młynarskich utrzymany był w jednym tonie — malowany białą olejną farbą⁵⁹.

⁵⁷ G. Conrad: Beschreibung der Evangelischen Pfarrkirche in Mühlhausen (Kr. Preussisch Holland). *Altpreussische Monatschrift* 1897 Bd. 34 s. 557 n.

⁵⁸ Tamże.

⁵⁹ Tamże.

W latach 1739—1740 dokonano przebudowy kościoła. W zakresie tych prac dobudowano nową zakrystię i po stronie północnej nawę boczną, którą podzielono na dwie kondygnacje z przeznaczeniem dla wojska stacjonującego wówczas w Młynarach⁶⁰. Przy tej okazji usunięto starą emporę wraz z organami H. Kaulla, zbudowano nową i w Królewcu w warsztacie Adama G. Caspariniego zamówiono nowe organy.

Wielki budowniczy organów młynarskich Adam Gottlob Casparini urodził się w 1715 r. we Wrocławiu; pochodził z rodziny znakomitych organmistrzów⁶¹. Naukę budowy organów rozpoczął on w warsztacie swego ojca Adama Horacego (Orazio). Jako uczeń współpracował z nim przy budowie organów w kościele parafialnym św. Wojciecha we Wrocławiu i w kościele dominikańskim w Głogowie. W latach wędrówki czeladniczej Adam Gottlob dotarł do Saksonii i Turyngii. Tu przez sześć lat był czeladnikiem znakomitego organmistrza G. H. Trosta. Wspólnym ich dziełem są organy w kościele zamkowym w Altenburgu⁶².

Działalność swoją jako mistrz rozwinął Casparini dopiero w Królewcu, dokąd przeniósł się w 1742 r. i zamieszkał aż do śmierci (1788), ciesząc się przywilejem „królewskiego” organmistrza⁶³. Pozostawił on po sobie w spuściźnie wiele cennych dzieł odznaczających się robotą dobrego rzemieślnika. Organy, które wyszły z jego warsztatu, posiadają bogaty wachlarz brzmieniowo-kolorystyczny, a pod względem dyspozycji głosów, menzuracji i intonacji w całej pełni odpowiadają barokowym założeniom.

Do najcenniejszych dzieł Caspariniego obok organów w kościele Trójcy Św. w Młynarach zaliczano organy w następujących miejscowościach: Nordenbork (1700)⁶⁴, Dobry (1735)⁶⁵, Olecko (1739—1741)⁶⁶, Królewiec-dzielnica Altrosgärten (1747)⁶⁷, Barciany (1750)⁶⁸, Piława (1751)⁶⁹, Królewiec — dzielnica Haberberg (1753)⁷⁰, Cynty (1756)⁷¹, Nowa Cerkiew (1757)⁷², Gąbin (1760)⁷³, Grodno — kościół przyklasztorny (druga poło-

⁶⁰ G. Stark: Geschichte der Stadt Mühlhausen in Ostpreussen. Mühlhausen 1927 s. 81.

⁶¹ Szczególnie jako mistrz budowy organów wslawił się stryj Adama — Eugeniusz Casparini (1623—1706) twórca słynnych organów „słonecznych” w Zgorzelcu w kościele św. Piotra i Pawła. E. Casparini uważany jest także za wynalazcę głosu organowego „unda maris”.

⁶² C. Krollmann, jw. 101.

⁶³ Tamże.

⁶⁴ G. Dehio, jw. s. 306.

⁶⁵ Tamże, s. 152 Organ Caspariniego w Dobrym przebudował w 1912 r. Terlecki, organmistrz z Elbląga. Prospekt jako dzieło sztuki (polichromowany i bogato złożony) zachowano jednak w stanie oryginalnym.

⁶⁶ Tamże, s. 285.

⁶⁷ Tamże, s. 380.

⁶⁸ Tamże, s. 303. Organ Caspariniego w Barciany mają 16 głosów podzielonych na dwa zespoły: manual 12 głosów (burdon 16', pryncypał 8', gamba 8', kwintadena 8', flet kryty 8', unda maris 8', oktawa 4', flet 4', kwinta 2 2/3' oktawa 2', tercja 1 3/5', mixtura 1 1/3') i pedał 4 głosy (pryncypał 16', subbas 16', violon 8', chorałbas 4'), wiatrownice suwakowe, klawiatura ręczna C-c³, nożna C-c¹, traktura mechaniczna. Prospekt organowy, wiatrownice oraz traktura zachowane w stanie oryginalnym, piszczałki późniejsze.

⁶⁹ Tamże, s. 427.

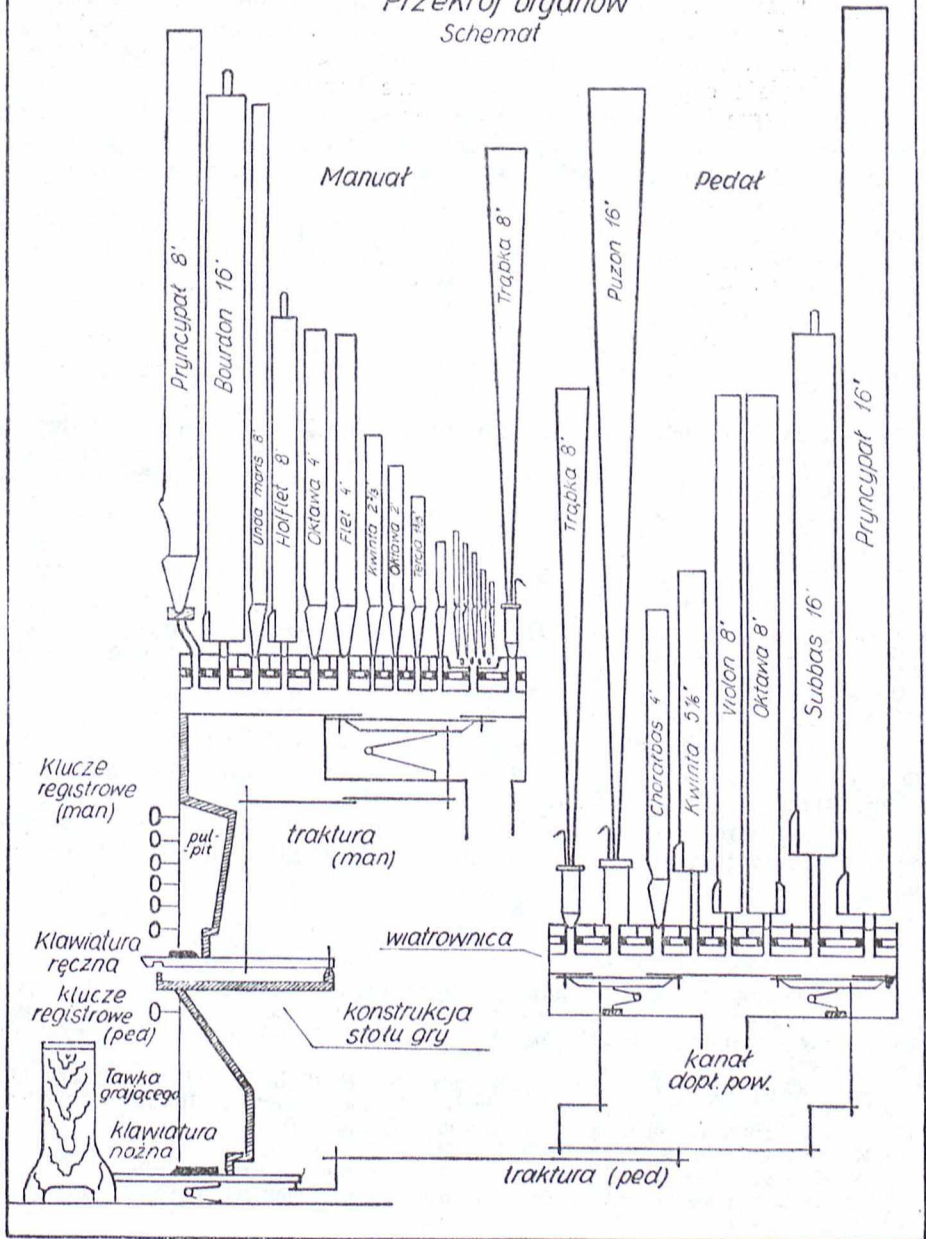
⁷⁰ Tamże, s. 382.

⁷¹ Tamże, s. 357.

⁷² Tamże, s. 464.

⁷³ Tamże, s. 497.

Przekrój organów Schemat

wa XVIII w.)⁷⁴, Królewiec — dzielnica Altstadt (1763)⁷⁵, Połock — kościół ojców jezuitów (druga połowa XVIII w.)⁷⁶. Znakomite organy zbudował także Casparini w latach 1760—1765 w kościele parafialnym św. Piotra i Pawła w Reszlu⁷⁷. Mistrz o „wielkim nazwisku” znany był również jako niezastąpiony rekonstruktor istniejących już instrumentów. Między innymi w 1746 r. odnowił on organy bartoszyckie⁷⁸, a w 1758 r. dokonał również oględzin organów katedralnych we Fromborku⁷⁹.

Budowę organów w Młynarach „dobrze dostosowanych do odnowionego wnętrza świątyni”, według umowy z 2 października 1741 r. zawartej między mistrzem i parafią, ukończyć miał Casparini w terminie do uroczystości św. Michała przyszłego roku⁸⁰.

Za całość ustalono sumę 2700 guldenów (w tym 400 guldenów za stare organy, które Casparini zastrzegł sobie w umowie), płatnych w czterech ratach. Ponadto parafia zobowiązała się na własny koszt przywieźć nowe organy z Królewca do Młynar⁸¹, pokryć kosztu przejazdu oraz zakwaterować mistrza i dwóch jego czeladników, wynająć jednego pomocnika i wreszcie na własny koszt, po zakończeniu budowy, dokonać odbioru organów⁸².

Dzielo swoje Casparini ukończył dopiero w 1745 r. o czym świadczy pokwitowanie z 29 lipca tegoż roku stwierdzające, że „według umowy” po uprzednim odbiorze organów otrzymał on 600 guldenów (300 talarów z kasy kościelnej, resztę ze składek parafii) przewidzianych na „ostatni termin”⁸³.

Odbioru nowych organów dokonał organista staromiejskiego kościoła parafialnego w Królewcu, Gotfryd Podbielski. Organy okazały się bez zarzutu. Podbielski zawiadamiając władze rządowe w Królewcu o wynikach odbioru, stwierdził, że „wszystkie części organów wykonane są dobrze i starannie, zgodnie z umową”⁸⁴.

Malowanie prospektu organowego wraz ze złoconiami wykonał nieco później (1746) Jan Türck, malarz z Ostródy. Za całość prac, jakie wówczas wykonał (malowanie prospektu i empory oraz konfesjonałów), otrzymał on z kasy kościelnej 45 talarów⁸⁵.

W pierwotnym stanie organy Caspariniego w Młynarach miały 20 głosów podzielonych na dwa zespoły (manual i pedał) według następującej dyspozycji:⁸⁶

⁷⁴ C. Krollmann, jw.

⁷⁵ Tamże, s. 282.

⁷⁶ Obecnie organy połockie znajdują się w kościele św. Jana w Wilnie, dokąd przeniesiono je po rozbiorach Polski. Mają one 60 głosów podzielonych na cztery zespoły — trzy manualy i pedał. Por. A. Poliński: *Dzieje muzyki polskiej w zarysie*. Lwów 1907 s. 104.

⁷⁷ G. Matern: *Die Pfarrkirche SS. Petri und Pauli in Rössel. Königsberg 1930 s. 84. Tenże: Geschichte Pfarrgemeinde SS. Petri und Pauli in Rössel. Königsberg 1935 s. 145. Wkrótce (1806) uległy one zniszczeniu podczas pożaru kościoła.*

⁷⁸ K. Bormann, jw. s. 995.

⁷⁹ W. Kretz: *Die Kemper-Orgeln in Dom zur Frauenburg. Reinfeld 1935 s. 12.*

⁸⁰ Prospekt organowy jest dziełem stolarzy młynarskich. G. Dehio, jw. s. 149.

⁸¹ G. Conrad, jw.

⁸² Tamże.

⁸³ Tamże.

⁸⁴ Tamże.

⁸⁵ Tamże. Por. także G. Dehio, jw. s. 149.

⁸⁶ Pierwotną dyspozycję głosów odtworzono na podstawie zachowanych tabli-

Manual C-c³ (bez Cis)

1. Burdon 16' — kryty, cały z drewna sosnowego; grubość ścianek: C = 1,6 cm, c⁰ = 0,9 cm, c¹ = 0,6 cm, c² = 0,6 cm, c³ = 0,4 cm; przekrój: C = 14×17,5 cm, c⁰ = 12,9×10,5 cm, c¹ = 7,1×5,8 cm, c² = 4,4×3,8 cm, c³ = 2,8×2,4 cm; szerokość labium: C = 11,3 cm, c⁰ = 7,2 cm, c¹ = 4 cm, c² = 2,3 cm, c³ = 0,9 cm, wysokość wycięcia: C = 4 cm, c⁰ = 2,5 cm, c¹ = 1,9 cm, c² = 1,8 cm, c³ = 0,6 cm.

2. Pryncypał 8' — metal, całość w prospekcie⁸⁷.

3. Holflet 8' — kryty, C-c² drewno sosnowe, cis²-c³ metal; grubość ścianek: C = 1,1 cm, c⁰ = 0,8 cm, c¹ = 0,6 cm, c² = 0,3 cm; przekrój: C = 8,2×9,5 cm, c⁰ = 5,4×4,5 cm, c¹ = 3,1×3,6 cm, c² = 2,0×2,5 cm; szerokość labium: C = 6 cm, c⁰ = 3 cm, c¹ = 1,8 cm, c² = 0,8 cm; wysokość wycięcia: C = 4 cm, c⁰ = 1,8 cm, c¹ = 1,6 cm, c² = 0,5 cm.

4. Unda maris 8' — otwarty, metal, początek od c¹; głos ten włączany jest przy pomocy jednego klucza łącznie z holfletem 8'.

5. Oktawa 4' — metal, od H w prospekcie, pozostałe piszczałki na wiatrownicy.

6. Flet 4' — (Flet Allemande 4') — metal.

7. Kwinta 2 2/3' — metal.

8. Oktawa 2' — metal.

9. Tercja 1 3/5' — metal⁸⁸.

10. Flet 1' (Flageolet) — metal.

11. Mixtura 5×, 1 1/3' — metal.

C			1 1/3'	1'	2/3'	1/2'	1/3'
c ⁰			2'	1 1/3'	1'	2/3'	1/2'
c ¹	2 2/3'	2'	1 1/3'	1'	2/3'		
c ²	4'	2 2/3'	2'	1 1/3'			

12. Trąbka 8' — głowice drewniane, rezonatory metalowe.

Pedał C-c¹ (bez Cis)

13. Pryncypał 16' — drewno sosnowe; grubość ścianki: C = 2,2 cm, c⁰ = 1,5 cm, c¹ = 1,1 cm; przekrój: C = 25×28 cm, c⁰ = 15×18 cm, c¹ = 9×11 cm; szerokość labium: C = 20,7 cm, c⁰ = 12 cm, c¹ = 7,2 cm; wysokość wycięcia: C = 5 cm, c⁰ = 3 cm, c¹ = 1,8 cm.

14. Subbas 16' — drewno sosnowe; grubość ścianki: C = 1,6 cm, c⁰ = 1,2 cm, c¹ = 0,8 cm; przekrój: C = 17×20 cm, c⁰ = 12×14 cm, c¹ = 7,3×8,7 cm; szerokość labium: C = 14 cm, c⁰ = 9,5 cm, c¹ = 5,5 cm; wysokość wycięcia: C = 7 cm, c⁰ = 3 cm, c¹ = 2,1 cm.

15. Oktawa 8' — drewno sosnowe; grubość ścianki: C = 1,8 cm, c⁰ = 1,4 cm; przekrój: C = 15,5×17,5 cm, c⁰ = 9,7×10,9 cm; szerokość labium: C = 12 cm, c⁰ = 8 cm; wysokość wycięcia: C = 3 cm, c⁰ = 2,1 cm.

16. Violon 8' — drewno sosnowe; grubość ścianki: C = 1 cm, c⁰ = 0,8 cm, c¹ = 0,6 cm; przekrój: C = 11,5×9,5 cm, c⁰ = 6×7 cm, c¹ = 4×4,5 cm; szerokość la-

czek rejestrowych oraz ławek i desek piszczałkowych. Liczne wzmianki o organach zawarte w czasopismach warmińskich dotyczą jedynie lat budowy i prospektu.

⁸⁷ Wymiary ϕ uwzględniono jedynie w tych głosach, które zachowały się w stanie oryginalnym.

⁸⁸ APF, t. 6. E. Renkewitz: Pismo skierowane do ks. J. Sianko z 16 IV 1970 r. Według E. Renkewitza, w pierwotnej dyspozycji głosów na miejscu tercji 1 3/5' stała niegdyś kwintadena 8'. Jest w tym jakieś nieporozumienie. Zarówno deski piszczałkowe jak zachowane oryginalne tabliczki rejestrowe wskazują na tercję.

bium: $C = 7,6$ cm, $c^0 = 4,3$ cm, $c^1 = 2,7$ cm; wysokość labium: $C = 2,5$ cm, $c^0 = 1,1$ cm, $c^1 = 0,8$ cm.

17. Kwinta 6' (5 1/3') — drewno sosnowe; grubość ścianki: $C = 1$ cm, $c^0 = 0,8$ cm; przekrój: $C = 9,5 \times 11,5$ cm, $c^0 = 6 \times 7$ cm; szerokość labium: $C = 7,6$ cm, $c^0 = 4,3$ cm; wysokość labium: $C = 2$ cm, $c^0 = 1,5$ cm.

18. Chorałbas 4' — metal.

19. Puzon 16' — głowice i rezonatory drewniane.

20. Trąbka 8' — głowice drewniane, rezonatory metalowe.

Registry pomocnicze

1. Tremolo.
2. Stella.
3. Wentyl zaporowy (manual).
4. Wentyl zaporowy (pedał).
5. Wentyl upustowy.

Wiatrownice suwakowe wykonane z drewna dębowego, podzielone są na dwie części — stronę C i Cis. Wiatrownica manualowa usytuowana w górnej części prospektu, jak większość organów tego typu, posiada jeden wentyl grający dla poszczególnych kanałów tonowych; natomiast wiatrownica pedałowa, usytuowana niżej, na podłodze empory, wyposażona jest w dwa wentyle grające rozmieszczone po obu stronach kanału. Dzięki takiej koncepcji nie odczuwa się braku powietrza nawet przy tutti ośmiu głosów — w tym trzech szesnastostopowych.

Wymiary:

1. Wiatrownica manualowa: Długość — 362 cm. Szerokość — 63 cm. Grubość deski piszczałkowej — 4,2 cm. Grubość suwaka — 1,1 cm.

Kanał tonowy:

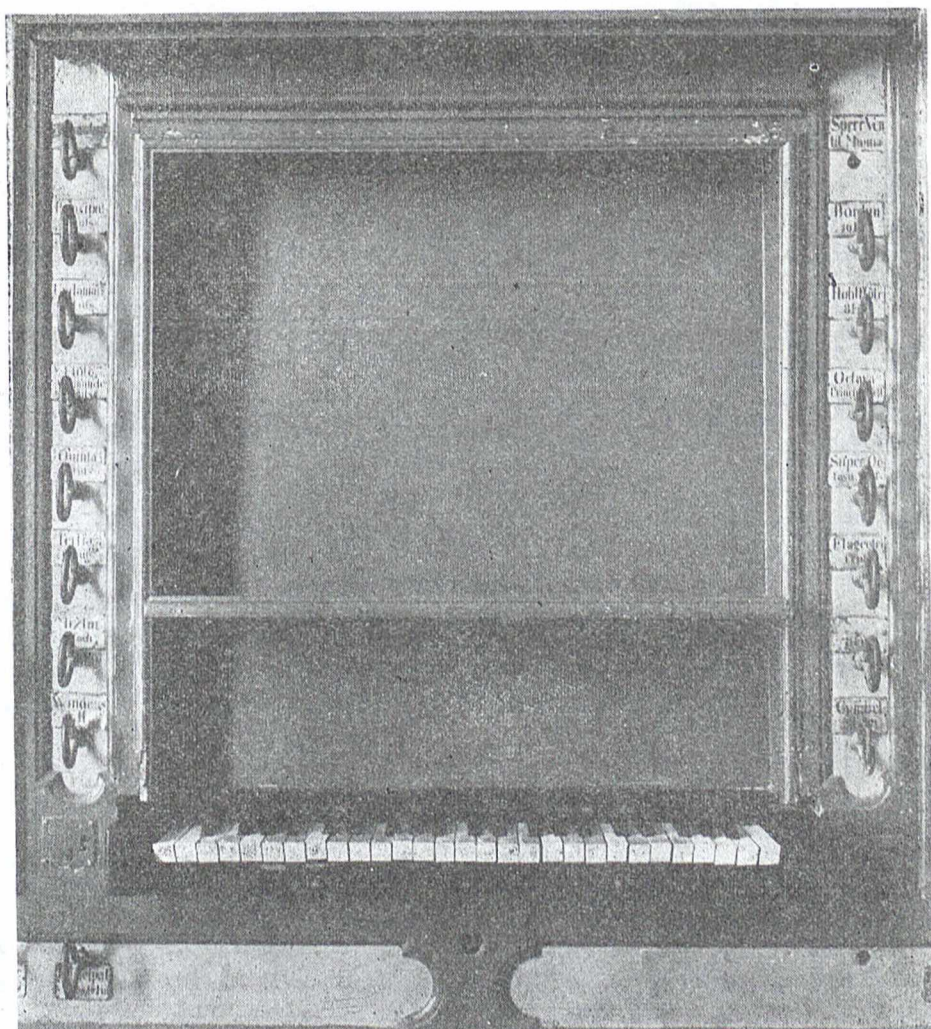
$$C = \begin{cases} \text{a. długość — 22,5 cm,} \\ \text{b. szerokość — 2,5 cm,} \\ \text{c. głębokość — 6,5 cm,} \end{cases} \quad c^3 = \begin{cases} \text{a. długość — 22,5 cm,} \\ \text{b. szerokość — 2,3 cm,} \\ \text{c. głębokość — 6,5 cm,} \end{cases}$$

Wentyl grający:

$$C = \begin{cases} \text{a. długość — 25 cm,} \\ \text{b. szerokość — 4 cm,} \\ \text{c. grubość — 3 cm,} \end{cases} \quad c^3 = \begin{cases} \text{a. długość — 25 cm,} \\ \text{b. szerokość — 3,2 cm,} \\ \text{c. grubość — 3 cm.} \end{cases}$$

Relais — podzielony na sześć komór (trzy komory na każdą część wiatrownicy). Szerokość wewnętrzna relaisu — 34,5 cm. Głębokość relaisu — 9 cm. Grubość ławek piszczałkowych — 1,3 cm. Wysokość filarów — 14 cm. Grubość dolnej deski relaisu — 2 cm.

2. Wiatrownica pedałowa: Długość — 435 cm. Szerokość — 93 cm. Wentyl grający (jednakowe w całej wiatrownicy): a. długość — 25 cm, b. szerokość — 4 cm, c. grubość — 4 cm. Kanał tonowy (jednakowe w całej wiatrownicy): a. długość — 22,5 cm, b. szerokość — 2,5 cm, c. głębokość — 6,5 cm.

Organy w Młynarach: stół gry.

Stół gry — wyposażony jest w jeden manual i jeden pedał. Klawiatura ręczna, dębowa, o kolorze białoczarnym, ma 48 klawiszy: C D Dis Fis Gis B E F G A H c-c³, klawiatura pedałowa również z drewna dębowego o 23 klawiszach: C D E F G A H c-c¹.

Wymiary:

1. Klawiatura manualowa. A. Klawisze niższe (białe, pokryte okładziną z kości słoniowej): Łączna długość klawisza — 55 cm. Łączna grubość — 2,25 cm. Długość od przodu do abstraktu — 22 cm. Długość od przodu do punktu obrotowego — 53,5 cm. Długość łopatki (części wysu-

niętej przed klawisz wyższy) — 4,8 cm. Długość okładziny — 13,2 cm. Szerokość okładziny — 2,3 cm. B. Klawisze wyższe (czarne): Łączna długość — 50 cm. Szerokość 1,4 cm. Długość okładziny — 8 cm. Grubość okładziny — 1,2 cm.

2. Klawiatura nożna. A. Klawisze niższe: Łączna długość klawisza — 67 cm. Szerokość — 2,5 cm. Grubość — 2,6 cm. Długość od punktu obrotowego do abstraktu — 65 cm. Grubość okładziny — 3 cm. B. Klawisze wyższe: Łączna długość klawisza — 67 cm. Szerokość — 2,5 cm. Grubość — 2,6 cm. Długość od punktu obrotowego do okładziny — 40 cm. Długość okładziny — 12 cm. Grubość okładziny — 6 cm. C. Łączna szerokość klawiatury — 115 cm.

Całość wbudowana jest w szafę organową. Pozycja grającego — *facie ad organum*. Klucze rejestrowe wykonane z prętów metalowych (żelazo), rozmieszczone są pionowo po obu stronach pulpitu dla rejestrów manualowych, a klucze dla głosów w pedale poziomo, nieco niżej, na wysokości ławki grającego.

UKŁAD KLUCZY REGISTROWYCH

Tremolo	Wentyl
Pryncypał 8'	Burdon 16'
Unda maris 8'	Holflet 8'
Flet 4'	Oktawa 4'
Kwinta 2 2/3'	Oktawa 2'
Tercja 1 3/5'	Flet 1'
Mixtura 5×	Trąbka 8'
Wentyl	Stella

Wentyl	Puzon	Oktawa	Violon	Pryn- cypał	Wentyl	Subbas	Kwin- ta	Chorał- bas	Trąbka
16'		8'	8'	16'		16'	5 1/3'	4'	8'

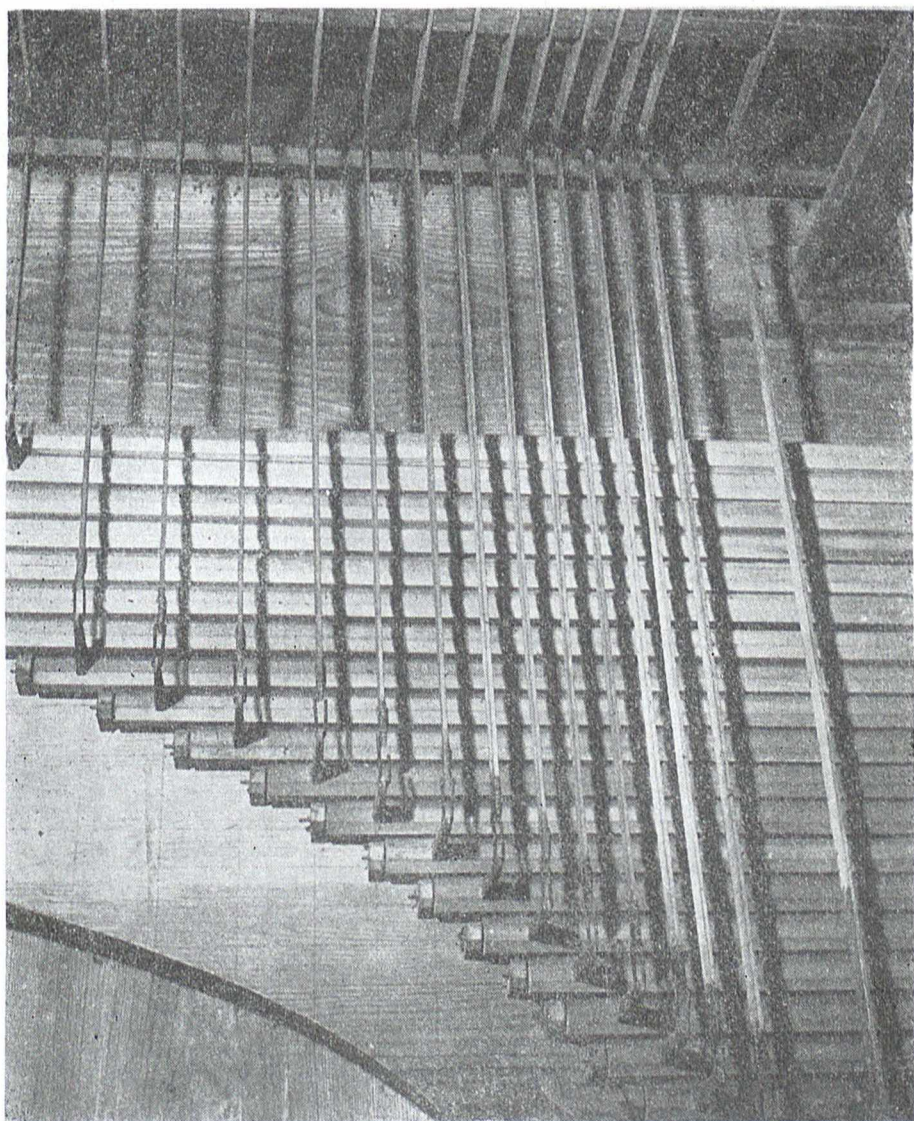
Traktura organowa — mechaniczna. Abstrakty o przekroju około $0,35 \times 13,5$ cm, wykonane są z drewna sosnowego.

System sprężania powietrza stanowią cztery miechy klinowe usytuowane na zapleczach organów. Zabezpieczają je przystosowane do tego celu dwie szafy, z których każda mieści zsynchronizowane ze sobą dwa miechy. Kanał doprowadzający powietrze z miechów do wiatrownic, wykonany z drewna sosnowego, o przekroju zewnętrznym 28×32 cm.

Prospekt organowy, trójdzielny, wsparty na cokole zdobionym w bocznych częściach dwiema płycinami. Część środkowa prospektu, utworzona z siedmiu piszczałek pryncypałowych, wysunięta półkoliście do przodu, zwieńczona jest bogato profilowanym gzymsem z ruchomą gwiazdą (stella) na szczycie. Zespół ten flankują dwie symetryczne ramy przedzielone poziomym gzymsem i wypełnione dwoma rzutami piszczałek (oktawa 4'). Części boczne, wysunięte przed lico, stanowią analogiczny element jako część środkowa — są nieco niższe. Całość kompozycji zamykają dwa symetryczne uszaki o ornamencie roślinnym liści akantu.

Prospekt z drewna sosnowego, utrzymany w kolorze brązowym.

Dzieło Adama Caspariniego, uznawane za idealne, jedno z nielicznych barokowych organów, na których kompozycje genialnego przedsta-

Organy w Młynarach: traktura.

wiciela swej epoki J. S. Bacha stawały się wprost „objawieniem”⁸⁹, przetrwały przez okres dwustu lat zachowując stan pierwotny. Emanuel Renkewitz, organmistrz z Nehren, który w 1928 r. pod wrażeniem niepowtarzalnych zalet brzmieniowych woluminu, na własny koszt dokonał jego konserwacji, stwierdza, że do tego czasu dzieło królewieckiego mistrza zachowało się zupełnie w oryginalnym stanie⁹⁰.

⁸⁹ Tamże.

⁹⁰ Tamże, t. 4.

W prospekcie brakowało jedynie trzech zespołów piszczałek cynowych (pryncypał 8'), które zabrano dla celów militarnych podczas pierwszej wojny światowej. Piszczałki te uzupełnił Renkewitz w ramach konserwacji⁹¹ i w takim stanie organy przetrwały do 1945 r.⁹²

Podczas ostatniej wojny światowej, jak większość instrumentów na terenie diecezji warmińskiej (m.in. organy fromborskie), uległy one poważnej dewastacji. Wprawdzie wiatrownice, stół gry i traktura zachowały się prawie w całości⁹³, ale piszczałki, zwłaszcza metalowe, niemalże całkowicie zostały zniszczone. Stan organów przedstawiał się następująco:

Wiatrownica manualowa

Z tego zespołu zaginęły prawie wszystkie piszczałki metalowe, stanowiące dziesięć głosów. Te, które ocalały (niewielka ilość), użyto do skompletowania kwinty 2 2/3'. Niestety, na skutek dużego stopnia zniszczenia, nie przedstawiają one wartości jako materiał piszczałkowy. Posłużyć mogłyby jedynie za wzorzec przy ewentualnej rekonstrukcji głosów.

Zachowały się znacznie lepiej dwa głosy drewniane: burdon 16' i hol-flet 8'. Pierwszy ocalał prawie nietknięty (uszkodzono w nim jedynie kilka pierwszych piszczałek przez uderzenie, skutkiem czego popękały na łączeniach), w drugim brak ostatniej oktawy (h²-c³).

Wiatrownica pedałowia

1. Pryncypał 16' — brak piszczałki c¹, pozostałe zachowały się w stanie dobrym.
2. Subbas 16' — brak kilku piszczałek końcowych, pozostałe jak pryncypał 16'.
3. Violon 8' — brak dwóch piszczałek (h⁰, c¹), pozostałych stan dobry.
4. Oktawa 8' — brak 10 piszczałek (dis⁰-c¹), pozostałe jak violon 8'.
5. Kwinta 5 1/3' — zniszczona niemalże zupełnie.
6. Chorałbas 4' — zniszczony zupełnie.
7. Puzon 16' — zachowane jedynie rezonatory (niekompletne) i po stronie C ławki piszczałkowe.
8. Trąbka 8' — zniszczona zupełnie⁹⁴, po stronie C brak ławek piszczałkowych.

Wydaje się, że na podstawie zniszczonych (połamanych) piszczałek, które zostały rozproszone w okolicy kościoła, udałoby się bez większych trudności organy doprowadzić do porządku.

Niestety, ciężkie warunki w pierwszych latach powojennych nie zawsze pozwalały na podjęcie odpowiednich kroków w kierunku rekonstrukcji organów. Z powodu ogromnych zniszczeń (w większości kościołów diecezji warmińskiej organy uległy zupełnej dewastacji) odbudowę organów uchodzących często za nieprzeciętnej wartości dzieła sztuki i techniki powierzono warsztatom naprawczym, które z założenia nie były nastawione na tego rodzaju prace. Ponadto brak odpowiednich materia-

⁹¹ Tamże, t. 6.

⁹² Tamże, t. 4.

⁹³ Uszkodzenia w tych mechanizmach dotyczą przede wszystkim relaisu w wiatrownicy pedaławowej (brak jednej kłapy przy otworze do wentyli grających i ławek piszczałkowych po stronie Cis (dla puzonu i trąbki) oraz traktury zwłaszcza rejestrowej.

⁹⁴ Głos ten jak twierdzi E. Renkewitz, już wcześniej (1928) tak był zniszczony, że nie nadawał się wprost do użycia. Por. APF, t. 6.

łów, w wielu przypadkach wpłynął także na wprowadzenie przeróbek często niekorzystnych dla instrumentu.

Z tego powodu nie najlepiej wypadła także rekonstrukcja organów w kościele parafialnym św. Trójcy w Młynarach. Zmiany w dyspozycji głosów jak i materiał piszczałkowy w porównaniu ze stanem pierwotnym⁹⁵ zdecydowanie obniżają wartość strony dźwiękowej tego instrumentu.

Oto dyspozycja głosów (stan obecny) po wprowadzeniu zmian podczas rekonstrukcji:

Manual

1. Burdon 16' — drewno, oryginalny, stan piszczałek, jak już powiedziano, dobry. Głos ten wymaga jedynie niewielkiej korekty i odpowiedniej intonacji.

2. Pryncypał 8' — cały z cynku; głos ten tak ze względu na surowiec (całość z cynku) jak i samo wykonanie (brak estetyki) nie przedstawia wartości jako materiał piszczałkowy.

3. Holflet 8' — drewno, oryginalny; stan piszczałek drewnianych — jak burdon 16', ostatnia oktawa z metalu, późniejsza, charakterem odbiega znacznie od całości.

4. Unda maris 8' — większość piszczałek z cynku; stan — jak pryncypał 8'.

5. Gamba 8' — cynk; stan piszczałek — jak wyżej; ponadto piszczałek tych nie proszkowano.

6. Aeolina 8' — cynk; stan piszczałek — jak wyżej.

7. Oktawa 4' — cynk; stan piszczałek — jak wyżej.

8. Flet kryty 4' — kompleks piszczałek z różnych registrów (8 sztuk drewno, 27 cynk, 13 cyna); nie można traktować tego jako głos organowy.

9. Kwinta 2 2/3' — stare piszczałki z różnych głosów; stan — jak flet kryty 4'.

10. Oktawa 2' — 14 piszczałek z cyny, reszta z cynku; ze względu na wadliwą budowę głos ten nie przedstawia wartości jako materiał piszczałkowy.

11. Flet 2' — większość piszczałek z cynku; stan — jak wyżej.

12. Mixtura 3X, 2 2/3' (sic), całość z cynku (sic). Otwory w deskach i ławkach piszczałkowych dwóch dalszych chórów (głos ten stoi na miejscu dawnej miksury pięciochórowej) zalepiono kawałkami skóry.

Pedał

13. Pryncypał 16' — oryginalny; stan piszczałek — dobry, wymagają one odpowiedniej intonacji.

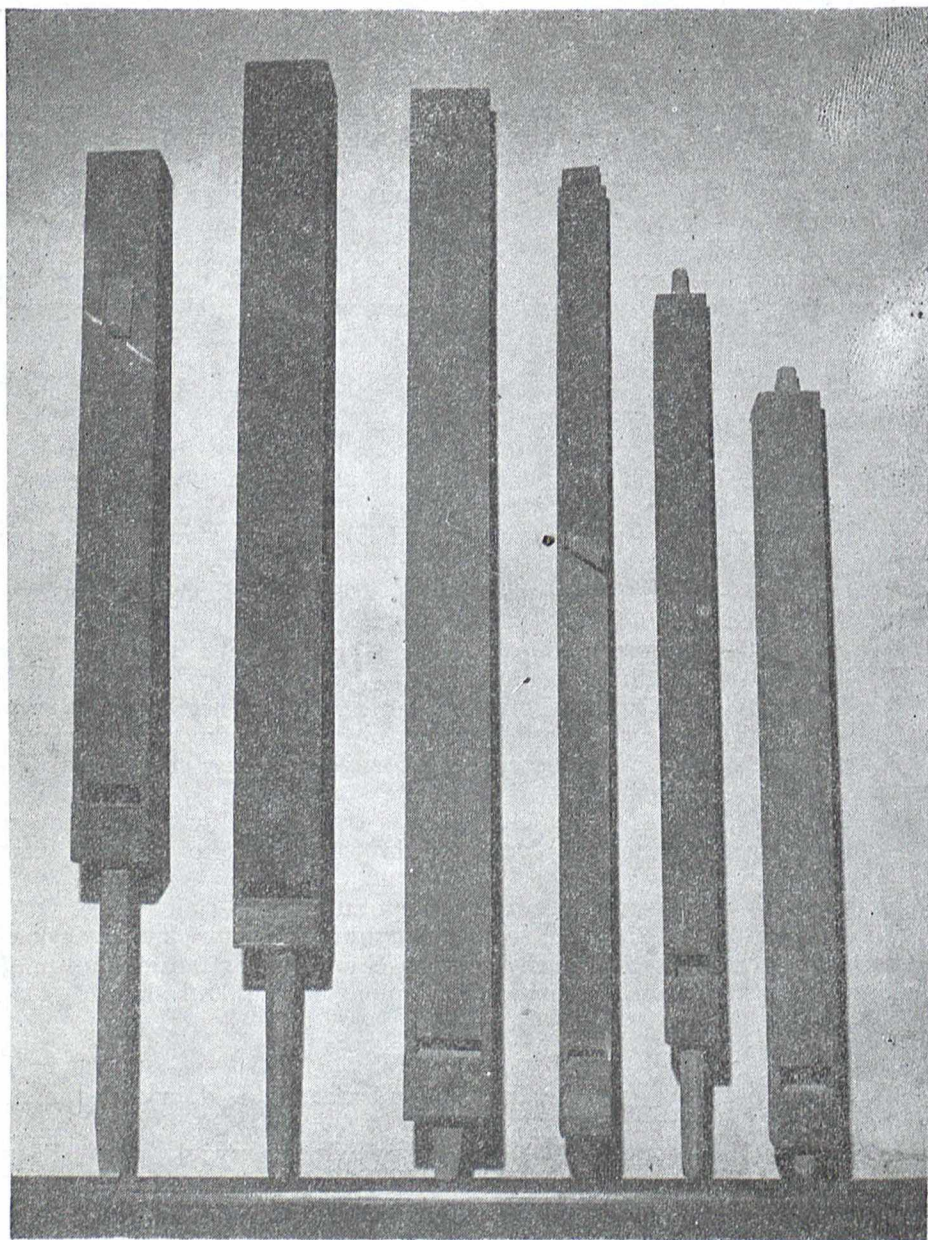
14. Subbas 16' — oryginalny; stan piszczałek jak wyżej.

15. Oktawa 8' — oryginalny; część piszczałek uszkodzono przez nieumiejętne strojenie⁹⁶.

16. Violon 8' — oryginalny; stan piszczałek — jak oktawa 8'.

⁹⁵ Widać to na przykładzie zachowanych głosów oraz z wypowiedzi E. Renke-witza. Por. APF, jw.

⁹⁶ Organmistrz, jak należy przypuszczać, nie mógł poradzić sobie z ustaleniem ciśnienia powietrza; jest ono obecnie zmniejszone w stosunku do ciśnienia pierwotnego, na skutek czego piszczałki stały się zbyt długie. Chcąc podwyższyć ich ton, w jednej ze ścianek porobiono wycięcia (niefachowe) bez zastosowania stroików.

Organy w Młynarach: piszczalki reprezentujące głosy organowe, zachowane w stanie oryginalnym, od lewej: subbas 16', oktawa 8', pryncypał 16', violon 8', holflet 8', burdon 16'

17. Kwinta 5 1/3' — głos drewniany, kryty, skompletowany z różnych starych piszczałek; nie przedstawia on wartości jako materiał piszczałkowy.

Klucze i tabliczki rejestrowe pozostałych trzech głosów wymontowano. Pozornie całość zamyka się w ramach 17 głosów.

Dyspozycja obecna, jak widać, jest nie do utrzymania, chaotyczna, brak w niej logiki. Pięć rejestrów ośmiostopowych na wiatrownicy 12-głosowej barokowych organów. Ponadto aeolina 8' obok unda maris 8', a brak zupełnie, poza kwintą 2 2/3' alikwotów.

Na podkreślenie zasługuje projekt zainstalowania wentylatora — nie sama instalacja. Wentylator aczkolwiek dobry, znakomitej firmy A. Laukhuff, to jednak o zbyt małej wydajności. Nadaje się on doskonale do organów mniejszych 8—10 głosów. Ponadto wykorzystano tylko jeden z czterech miechów, co również ujemnie wpływa na całość.

WNIOSKI

Biorąc pod uwagę fakt, że organy w Młynarach są instrumentem unikalnym, jedynym w swoim rodzaju pomnikiem budownictwa organowego na terenie diecezji warmińskiej, należy:

1. Przywrócić im pierwotną dyspozycję głosów. W założeniu swoim jest ona tak cenna, że ze względów historyczno-muzycznych nie powinno się wprowadzać jakichkolwiek zmian.

2. Usunąć wszystkie głosy z ostatniej rekonstrukcji, ponieważ tak ze względu na surowiec, jak wykonanie zupełnie nie nadają się one do użytku.

3. Materiał piszczałkowy, w oparciu o zachowane w stanie oryginalnym instrumenty Caspariniego, wykonać z następujących stopów: a. mixtura — 75% cyny; b. głosy pryncypałowe — 70% cyny, flety — 20% do 60% cyny.

ZAKOŃCZENIE

Organy należą do największych i najbardziej skomplikowanych w swej budowie instrumentów muzycznych. Składają się one z szeregu zespołów, jak stół gry, traktura, system sprężania powietrza, i najczęściej do kilku tysięcy różnego kształtu i różnej wielkości piszczałek. Zrozumiałym jest, że mechanizm im bardziej skomplikowany, tym większej wymaga troski ze strony budowniczego — musi być dobrze, sumiennie skonstruowany. Wiedzieli o tym mistrzowie baroku. Każdy szczegół, wydawać by się mogło drobiazg, a jednak „dopracowany”; widać w nim całą osobowość mistrza — jego temperament, uczucie, dynamizm, a nade wszystko troskę (równą niemalże średniowiecznej) o jakość instrumentu. Faktem jest, że motyw religijny „wszystko na chwałę Boga”, odgrywał tu rolę decydującą. Niezależnie jednak od tego rzemieślnika stawiano w sytuacji wprost zmuszającej go do pracy rzetelnej, o czym świadczą zachowane umowy sporządzone skrupulatnie między zleceniodawcą i mistrzem. Przystępując do budowy lub rekonstrukcji organów obok zasadniczych problemów, jak wybór systemu wiatrownic, opracowanie dyspozycji głosów, ustalenie proporcji miksatur dla poszczególnych zespołów, nie omieszkało również zaznaczyć, z jakiego tworzywa wykonać należy

„klawisze, śruby, zaczepy, języczki itp.”⁹⁷. Troskę o jakość instrumentu widać również z aktu odbioru. Było to wydarzenie tak ważne, że o skutkach jego zawiadamiano władze rządowe⁹⁸.

Organy jako instrument o skomplikowanej budowie wymagają niemalże bezustannej konserwacji. Widać to dobrze na przykładzie organów katedralnych we Fromborku. Budowę tego dzieła (nowe organy przyjęto jako *decor ecclesiae*) zakończono w 1685 r., a już kilka lat później (1689) postanowiono wezwać konstruktora, aby „niedokończone (nie przypuszczano, że w tak krótkim czasie organy odmówić mogą posłuszeństwa) albo prawdopodobnie zepsute dzieło naprawił lub dokończył”⁹⁹. Wkrótce potem (1702) przeprowadza remont organów J. Staniszewski, w 1715 r. organmistrz z Gdańska, w 1750 r. organmistrz z Braniewa¹⁰⁰, w 1758 r. zwrócono się o poradę odnośnie remontu organów do mistrza z Królewca A. Caspariniego¹⁰¹. Historia ciągłych napraw powtórzyła się również po dokonaniu przebudowy tych organów w 1934 r. przez firmę E. Kemper z Lubeki, o czym świadczą zachowane dokumenty. I tak: 21 lipca 1937 r. za przegląd organów wypłacono firmie E. Kemper 100 marek; za podobne usługi wypłacono 10 października tegoż roku 18 marek i 24 listopada znowu 100 marek. Kilka lat później zauważono poważniejsze już uszkodzenia: 11 września 1939 r. kapituła zwraca się do firmy E. Kemper o doprowadzenie organów do porządku, ponieważ od pewnego czasu odmawiają posłuszeństwa; 24 czerwca 1942 r. kapituła donosi firmie, o uszkodzeniach, jakie zaistniały w relaisach organów chórowych; 12 listopada 1942 r. doniesiono firmie, że mimo trzykrotnej naprawy organy w dalszym ciągu nie funkcjonują; w liście z 30 grudnia 1942 r. skierowanym do firmy znowu poruszono sprawę naprawy organów; 17 czerwca 1943 r. E. Kemper poleca kapitule monterów z Królewca, ponieważ nie jest w stanie przysłać swoich pracowników¹⁰². Po prostu co pewien czas, jak wynika z wyżej przytoczonych przykładów, organy należy „przejrzeć” i usunąć zaistniałe usterki.

Zrozumiałym jest, że nie wszyscy gospodarze — księża proboszczowie — mogą podjąć w tym kierunku trafną decyzję. To mały, choć bardzo ważny, odcinek w kręgu ich zainteresowań. Dlatego też mając na uwadze sprawność i żywotność organów — instrumentów muzycznych, które z założenia mają być „najszlachetniejszą służebnicą świętej liturgii”, należałoby powołać do życia odpowiednią komisję, w skład której

⁹⁷ J. Ostrowski: Umowa o przebudowę organów w Lubiniu. *Muzyka Kościelna* 1937 t. 12 z. 12 s. 181: Typowym przykładem tego jest umowa z 1695 r., dotycząca przebudowy organów w Lubiniu. Z całą prostotą rzeczoznawca m.in. w jednym z dwudziestu punktów tej umowy zaznaczył: „Głosy wszystkie z struktury wybrać: to jest Principał manualny, Oktawę, Salicynal, Quintę, Mixture, Flet wielgi, Supplement, który tylko od połowice klawiatury gra, Flet mały, Quintadere, Puzan, Tymże sposobem w Pedale Subbas, Oktawę, Quintadecime, Flet, Mixture, Salicynal, Pomort. Te wszystkie głosy powinien będzie Pan Wojciech (organmistrz) wykurzywszy wyrzycować y wyprostować, y każdy Pyszczałki w każdym głosie nadlutować, aby były równiusienkie na wierzchu iako sklenica”.

⁹⁸ G. Conrad, jw.

⁹⁹ ADWO, D. Acta Capitularia 1683—1693, 1689, 114, 115 „...opus imperfectum seu jam destructum restauret vel perficiat”.

¹⁰⁰ F. Dittrich: Der Dom zu Frauenburg. ZGAE Bd 18 1913 s. 640.

¹⁰¹ W. Kretsch, jw. s. 12.

¹⁰² ADWO, Acta des Domkapitels. Orgel des Domes.

weszliby ludzie kompetentni, znający się na rzeczy, którzy służyć mogliby radą zarówno przy remontach, jak budowie nowych organów opracowując szczegółowo dokumentację — projektując instrumenty odpowiednie dla poszczególnych kościołów, biorąc pod uwagę kubaturę i akustykę wnętrza.

BAROCKORGELN AUS DEM 18. JAHRHUNDERT IM GEBIET DER DIÖZESE WARMIA

Der Aufschwung des Orgelbaus in der Diözese Warmia fällt in das 17. und 18. Jhd. Nur ganz seltene Instrumente dieser Zeit sind in ihrem wenigstens teilweise originellen Zustand noch bis heute erhalten. Infolge wiederholter „Umbaue“ und Kriegbeschädigungen wurden sie leider ihrer ursprünglichen Schönheit beraubt. Neben den aus dem 17. Jhd. stammenden Orgeln (Frombork 1683, Bartoszyce 1653, Węgorzewo 1648) sind die aus dem 18. Jhd. stammenden in Pasłęk, Młynary und in Święta Lipka besondere beachtenswert.

Pasłęk — ein Orgelwerk des Orgelbaumeisters Andreas Hildebrandt aus Gdańsk. Erbaut in den Jahren 1717—1719. Ursprünglich hatte diese Orgel 36 Stimmen, die in drei Zusammensetzungen geteilt waren (zwei Manuale und Pedal) mit fünf Hilfsregistern. Schleifladen mit mechanische Traktur. Dieses wertvolle Werk Hildebrandts baute im Jahre 1929 W. Sauer aus Frankfurt a.d.O., indem er die mechanische Traktur zu Gunsten der pneumatischen unter Anwendung des Barkerhebels beseitigte. Ausserdem wendete W. Sauer im zweiten Manual auch die pneumatische Windlade nach dem Taschenladesystem an. Während des zweiten Weltkrieges wurde die Mehrzahl der Pfeifen, besonders in der Windlade des Hauptwerks vernichtet.

Święta Lipka — ein Orgelwerk des Königsberger Meisters Johann Josua Mosen-gel, erbaut in den Jahren 1719—1721. In ihrem ursprünglichen Zustande hatte sie 40 spielende Stimmen und 3 Hilfsregister. Die Vergoldungen des Orgelprospekts mit reichlich plastischer Fassung sind ein Werk Krzysztof Czackowskis aus Reszel. Das Werk Mosengels baute im Jahre 1905 B. Goebel, ein Orbelbaumeister aus Kró-lewiec, um Infolge dieses Umbaus wurde die Orgel auf 36 Stimmen beschränkt (romantische Disposition), zwei Manuale und Pedal, Traktur und Windladen pneu-matisch.

Młynary — die Orgel ist ein Werk Adam G. Casparinis, eines Orgelbaumeisters aus Królewiec. Sie wurde in den Jahren 1741—1795 erbaut und hatte 20 Stimmen: ein Manual mit 12 und ein Pedal mit 8 Stimmen. Dieses Werk mit einer aussergewöhnlich schönen Klangfülle wurde leider während des letzten Krieges (1945) beträchtlich beschädigt. Die Windladen und die Mechanik sind im originellen Zustand erhalten.

Sollen die wertvollen Denkmäler der Musikkultur im Gebiet der Diözese War-mia in Schutz genommen werden, so ist es durchaus notwendig einen Ausschuss für Orgelbau zu berufen.